

HOOFSTUK 6

DIE BRITSE OWERHEID EN DIE HEIDELBERGSE SWART BEVOLKING

Die bestaan van konsentrasiekampe vir swart mense tydens die Anglo-Boereoorlog het slegs in die laaste drie dekades aandag begin kry. Namate meer inligting hieroor aan die lig gekom het, het verhale van ongekende lyding, swaarkry en ellende begin ontvou. Ook die swart mense op Heidelberg en in die distrik het hierdie verskriklike lot nie vrygespring nie. Die Britse verskroeiende aarde-beleid het tot gevolg gehad dat van die Heidelbergse Boerevroue en hulle kinders, sowel as 'n groot aantal swart vroue en kinders wat as arbeiders op die plase gewerk het, sedert 1901 vir die duur van die oorlog in afsonderlike konsentrasiekampe byeengebring is.

Ongeveer twee maande nadat die grafte van inwoners van die swart konsentrasiekamp by Greylingstad ontdek is, het mnre. Eric van den Berg en Johann Strauss van die Heidelbergse Historiese Vereniging in Junie 1999 die begraafplaas vir die Heidelbergse swart konsentrasiekamp vlak by die Jacobsstraatafrit van die N3-hoofweg gevind. 'n Kaart wat uit 1905 dateer, het die presiese ligging van dié begraafplaas aangedui. Nadat die ou kaart se gegewens op 'n hedendaagse kaart oorgeplaas is, het die soektog na die swart begraafplaas in alle erns begin. Na 'n intensiewe soektog het dié twee persone ongeveer dertig grafte byna in sig van die blanke konsentrasiekampkerkhof geïdentifiseer. Tussen al die grafte was daar slegs een graf met 'n grafsteen, waarop die volgende aangebring is: "COSANA – MB." Al die grafte is egter nie opgespoor nie. Die vermoede bestaan dat van die grafte onder die uitgegraafde grond kan wees wat vir die bou van die N3-hoofweg weggeskraap is. Selfs die

moontlikheid van nog grafte aan die oorkant van die hoofweg is nie uitgesluit nie.¹

The Heidelberg News was deeglik bewus van die swart konsentrasiekamp aan die noordoostelike buitewyke van die dorp, maar het die bestaan daarvan tydens die oorlog geïgnoreer. Oor die blanke konsentrasiekamp het die koerant op 15 November 1901 verslag gelewer, maar oor die swart konsentrasiekamp, wat op dieselfde plaas tot stand gekom het, het daar vir die duur van die oorlog nie 'n enkele berig verskyn nie. Eers vyf maande na die beëindiging van die oorlog het die koerant in sy redaksionele kommentaar aan die bestaan van so 'n kamp erkenning gegee.² Hieroor sal daar later in besonderhede ingegaan word.

Uit die beskikbare verslae is dit duidelik dat daar in Oktober 1901 reeds vier swart konsentrasiekampe in Heidelbergdistrik bestaan het, naamlik op Heidelberg, Klippoortje, Greylingstad, en The Nigel/Floridakop.³ Die inligting oor elk van die vier kampe is baie beperk. Trouens, slegs oor die Heidelbergse kamp is daar meer gegewens beskikbaar.

Om die ontstaan van die swart konsentrasiekampe op Heidelberg en in die distrik in die regte konteks te plaas, moet die beleid en optrede van die ZAR teenoor swartes en gekleurdes vanaf September 1899 tot met die besetting van Heidelberg in Junie 1900 kortliks in oënskou geneem word. Reeds voor die uitbreek van die oorlog op 27 September 1899 het die Superintendent van Naturelle in Pretoria die Transvaalse Regering se beleid teenoor die swartes soos volg aan landdros Wepener uiteengesit: "... verder zal het uw plicht zyn de grootste waakzaamheid omtrent de houding van de Naturellen aan den dag te

---

¹ *Beeld*, "Grafte uit Anglo-Boereoorlog by Heidelberg gevind", 23.06.1999.

² *The Heidelberg News*, Hoofberig, 10.10.1902.

³ TAB, British Bluebooks, Cd 934, Native Refugee Camps, Transvaal, October 1901, p. 75.

leggen en moet het uw streven zyn hen zoo rustig mogelyk te houden opdat er geene gisting onder hen ontstaan waardoor gevaar voor de bevolking zou ontstaan, ik kan op dit punt niet genoeg nadruk leggen ...”⁴

Twee dae later het vk. C.J. Spruyt tydens ‘n vergadering in die Heidelbergse landdroskantoor sy kommer oor die teenwoordigheid van swartes by die Nigelmyn ten tye van die opgekommandeerde burgers se afwesigheid in Heidelberg en die distrik uitgespreek. ‘n Voorstel wat die sluiting van alle myne en die terugstuur van alle swart mynwerkers oor die grense behels, is op 30 September 1899 aan die Transvaalse Regering voorgelê.⁵ Dieselfde dag het landdros Wepener staatsekretaris F.W. Reitz ook daarvan in kennis gestel dat die myn op Nigel geen produksie meer gelewer het nie. Die toestand wat as gevolg daarvan op hierdie tydstip betreffende die teenwoordigheid van die swart mynwerkers op Nigel ontstaan het, het die inwoners beskou “als een zaak van groote gevaar” vir hulle lewens.⁶ Alhoewel die Uitvoerende Raad van die Transvaalse Regering besluit het om die produksie van die goudmyne te handhaaf en die Landdros op Heidelberg op 7 Oktober deur die Staatsekretaris dienooreenkomstig in kennis gestel is,⁷ het die terugtog van die swart mynwerkers na hulle tuistes in Natal reeds in alle erns begin.

---

⁴ TAB Heidelbergargief, no. 2, Landdros inkomende stukke 1892-1900, telegram Superintendent van Naturellen Pretoria aan Landdros Heidelberg, 27.09.1899, no. 253.

⁵ TAB, Staatsekretaris, 8071, R14143/99, notule van publieke vergadering, voorstel no. 4, p. 39; brief landdros F. Wepener Heidelberg aan Staatsekretaris Pretoria, 30.09.1899, p. 37.

⁶ TAB, Staatsekretaris, 8064, R13647/99, telegram no. 189, Landdros Heidelberg aan Staatsekretaris, 30.09.1899, p. 77.

⁷ TAB, Staatsekretaris, 8071, R14143/99, brief Staatsekretaris aan Landdros Heidelberg, 07.10.1899, p. 34.

Heidelberg sou tydens die terugkeer van swart mynwerkers na die Natalse grens 'n belangrike funksie vervul. Binne drie dae het 'n vloedgolf van duisende swart mynwerkers die dorp getref. Die owerhede het die terugtog op uiters bekwame wyse hanteer sonder dat enige steurnis in die daaglikse lewe op Heidelberg veroorsaak is. Hierdie terugtog van swartes het inderdaad op 'n geordende wyse geskied. Hiervoor het die Hoof van Mynwese gewapende geleide vir die swart mynwerkers van Nigel af tot op die grens as vereiste gestel.⁸ Die eerste groep van 800 swartes het Heidelberg op 6 Oktober 1899 bereik. Sewehonderd van hulle is per trein na Natal vervoer. Ongeveer 100 swartes het oor geen fondse vir so 'n reis beskik nie. Mynkommissaris P.R. Viljoen het die Staatsekretaris versoek of hierdie swartes nie op staatskoste verder kon reis nie.⁹ Die Staatsekretaris het die volgende dag toestemming verleen dat "reisbiljetten op kosten van het Gouvernement uitgenomen worden."¹⁰

Op Saterdag, 7 Oktober 1899, het J.S. Marwick, die Natalse naturelle-agent in die ZAR, met meer as 5 000 swart mynwerkers onder geleide van drie blankes en ses blanke polisie padlangs uit Johannesburg na Natal begin terugkeer. Die Kommandant-generaal was bewus daarvan dat die swartes miskien kos sou koop wanneer hulle deur die dorpe reis, en hy het die landdroste van Heidelberg en Standerton dus van hulle vertrek in kennis gestel. Die landdroste kon die boodskap van hulle koms aan die winkeliers oordra.¹¹

---

⁸ TAB, Staatsekretaris, 8064, R13647/99, telegram Hoofd Mynigen aan Mynkommissaris Heidelberg, 06.10.1899, p. 77.

⁹ TAB, Staatsekretaris, 8076, R14090-14156, telegram Mynkommissaris Heidelberg aan Staatsekretaris Pretoria, 06.10.1899.

¹⁰ TAB, Staatsekretaris, 8868, brieweboeke en telegramme, September-November 1899, telegram Staatsekretaris Pretoria aan Mynkommissaris Heidelberg, 07.10.1899.

¹¹ TAB, Kommandant-generaal, 580, brieweboek, brief Kommandant-generaal aan landdroste Heidelberg en Standerton, 07.10.1899.

Meningsverskille oor die wyse van terugkeer het tussen Marwick en Louis de Souza, sekretaris van die Kommandant-generaal, ontstaan. Marwick wou die swartes te voet per pad na Natal terugneem. De Souza kon hom nie hiermee vereenselwig het nie omrede: “You will be leading the natives into certain death, as the Transvaal commandos will be sure to fire on such a large party advancing towards their lines.” President Kruger was ook ten gunste daarvan om hulle per spoor na Natal te laat terugkeer, terwyl die Kommandant-generaal Marwick se sienswyse van te voet padlangs gesteun het.¹²

Laat die middag van 7 Oktober het ‘n Boerepatroolie die groep swartes ongeveer twaalf kilometer van Heidelberg af ingewag. Die aand het hulle in die omgewing van die reservoir uitgekamp. Toe die koue hulle in die laatnag oorval het, het hulle in die klipheuwels skuiling gesoek. Die volgende dag (Sondag) het Marwick ‘n besoek aan landdros Wepener gebring en sy geleibriewe getoon. Die winkels op die dorp het oopgemaak en voedsel aan die swartes verkoop. Intussen het Marwick uitgevind dat daar plek op die trein na Natal was. Daarop het hy 70 mans en 50 vroue en kinders wat siek en voetseer was, op die stasie agtergelaat om per spoor na Natal vervoer te word. Die res het die reis verder te voet aangepak.¹³ Hierdie gebeurtenis het inderdaad geen uitwerking op die daaglikse lewe op die dorp gehad nie en alles het normaal voortgegaan.

Met die vertrek van die opgekommandeerde burgers na die gevegsfront in Oktober 1899 het ‘n groot probleem ten opsigte van arbeid op die Heidelbergse plase ontstaan. Reeds voor die uitbreek van die oorlog het die Superintendent van Naturelle in Pretoria aan landdros Wepener opdrag in verband hiermee gegee. Hy moes swart arbeiders aan burgers wat binnekort na die gevegsfront

---

¹² Elsabé Brink, *The long march home*, p. 61.

¹³ *Ibid.*, pp. 68-71.

sou vertrek, voorsien. Hy moes noukeurig aanteken watter burgers gehelp is, asook die name van die arbeiders en hulle kaptein.¹⁴

Talle Boerevroue moes van toe af noodgedwonge die boerdery sonder genoegsame arbeid behartig. Wepener het probeer om hierdie vroue van swart arbeiders uit ander distrikte te voorsien. Hy het op 28 Oktober 1899 aan vk. A. Machattie van Vlakfontein opdrag gegee om ongeveer 90 swartes op Heidelberg in ontvangs te neem. Op dieselfde dag het hy aan die “Commandant” van Natalspruit getelegrafeer dat daar waarskynlik ongeveer ‘n honderd swart arbeiders vanaf Middelburg op pad is, wat hy op Natalspruit in ontvangs moes neem.¹⁵ Deur die toedoen van die Superintendent van Naturelle in Pretoria is daar swartes uit ander distrikte gewerf om die arbeidsprobleem die hoof te bied. So het hy onder meer vir Heidelberg van 67 en 183 swart arbeiders uit die distrikte van onderskeidelik Lydenburg en Middelburg voorsien. Die Superintendent het probeer om sover moontlik in die behoefte aan arbeid te voorsien. Hyself was daarvan oortuig dat “de bevolking op dit oogenblik beter met werkvolk voorsien is, dan voor langer tijd het geval is geweest.”¹⁶

Tot met die Britse besetting van Heidelberg in Junie 1900 het daar ‘n rustigheid onder die swartes in Heidelberg en die distrik geheers. Ten spyte van ‘n tekort aan arbeid het die Boerevroue aanhou boer om kos vir die burgers in die veld te produseer. Van ‘n sametrekking en rondloop van swartes op die dorp en in die

---

¹⁴ TAB, Heidelbergargief, Landdros inkomende stukke 1892-1900, telegram Superintendent van Naturellen aan Landdros Heidelberg, 27.09.1899.

¹⁵ TAB, Heidelbergargief, Landdros telegramkopieboek, Februarie 1899-Januarie 1900, telegram Landdros Heidelberg aan vk. McHattie, 28.10.1899, no. 258; telegram Landdros Heidelberg aan Comdt. Natalspruit, 28.10.1899, no. 259.

¹⁶ TAB, Staatsekretaris, 8271, R1141, brief Superintendent van Naturellen Pretoria aan Staatsekretaris B Pretoria, 06.11.1899.

distrik was daar geen sprake nie. Geen hofsake oor veediefstal en rondlopery is in hierdie tyd gehou nie. Na die besetting het die rustige prentjie egter verander.

Op 14 Augustus 1900, twee maande na die besetting, het die Britse distrikskommissaris op Heidelberg, J.M. Vallentin, by die Politieke Sekretaris oor die swartes se houding gekla. Volgens hom het die swartes onder die indruk verkeer dat “the advent of the British rule means a period of lawlessness for them. There have been 30 convictions for sheep and cattle stealing already, since I have been here, and that can only represent a small percentage of the crimes committed. The Pass Law too, has been allowed to lapse and it is important that it be brought into force again.”¹⁷ Hierdie toestand sou verder verswak indien die militêre owerhede nie daadwerklik sou optree met betrekking tot die sametrekking van swartes op die dorp tydens die uitvoering van die verskroeide aarde-beleid nie.

Die uitreiking van passe aan swartes in die Heidelbergdistrik het deurgaans Vallentin se aandag geniet. Hieroor het hy by drie geleenthede in Augustus 1900 in sy dagboek geskryf. Op 16 Augustus 1900 vermeld hy dat die swartes se gedrag te veel wense oorgelaat het. Terselfdertyd berig hy oor die tuiskoms van ene Fleuris vanaf Johannesburg. Genoemde persoon, wie se identiteit nie vasgestel kon word nie, het die passtelsel wat in Johannesburg in swang was, uiteengesit. Fleuris het hierdie stelsel op die westelike deel van die Heidelbergdistrik van toepassing gemaak. Hiervolgens wou dit voorkom of alle swartes verplig was om ‘n distrikspas van 5/- (vyf sjielings) uit te neem. Alhoewel daar nie vir so ‘n tipe pas in die ZAR se paswet voorsiening gemaak is nie, was Vallentin daarvan oortuig dat “this was a sound course to pursue: the worst of it is that, as it has been enforced in one part of the district, great complications will arise if it is not enforced throughout.” Twee dae later het Vallentin op die

---

¹⁷ TAB, Political Secretary, PSY 57, letter District Commissioner Heidelberg to Political Secretary Pretoria, 14.08.1900, p. 166.

verwarring gewys wat hieroor geheers het toe baie gevalle van swartes sonder passe vanaf Nigel na Heidelberg gebring is. In hierdie stadium was Vallentin begerig om die paswet in Heidelberg in werking te stel, maar sake met betrekking tot die swartes en passe was deurmekaar.¹⁸

Vallentin het ook met die uitreiking van passe aan swart mynwerkers probleme ondervind. Inligting wat hy bekom het, het daarop gedui dat net een goudmyn in die Springsgroep passe vir sy swart werkers op Heidelberg uitgeneem het, terwyl die ander myne passe op Boksburg verkry het. Vallentin was onseker oor wat hom te doen staan en het op 30 Augustus 1900 die Johannesburgse Mynkommissaris oor die kwessie van passe genader, wat op dieselfde dag 'n memorandum oor die optrede aldaar aan hom gestuur het. 'n Duidelike verskil het tussen werkers vir regeringsdepartemente en huishoudelike of privaatondernemings bestaan. Vir dié doel sou 'n regeringskampong as depot vir die verskaffing van arbeid aan die Imperiale Militêre Spoorweë dien, terwyl 'n lokasie op sy beurt as depot werk vir swartes as bediendes in huishoudings of as werkers in private ondernemings sou vind. Sodra die twee depots werk vir die swartes gevind het, sou gratis distrikspasse as 'n tydelike maatreël uitgereik word. Wanneer die regering of private instansies distrikspasse vir die swartes uitneem, moes 'n sertifikaat getoon word wat deur die amptenare van die regeringskampong of lokasie uitgereik is. 'n Regeringsdepartement moes onmiddellik passe uitneem vir alle swartes wat aan die kampong toevertrou is en bestem was om in regeringsdiens te tree. Swartes wat aan die lokasie oorgedra is, sou tydelike passe ontvang totdat hulle permanente werk vind.¹⁹ Dit kon nie

---

¹⁸ TAB, PSY 57, diary J.M. Vallentin, 16.08.1900, 18.08.1900, 23.08.1900, pp. 151-152, 154.

¹⁹ TAB, SNA volume 3, telegram District Commissioner Heidelberg to Mining Commissioner Johannesburg, 30.08.1900, p. 62; Memorandum re Native Affairs, pp. 63-64.

vasgestel word of Vallentin die bepalings van hierdie memorandum op Heidelberg van toepassing gemaak het nie.

Kort na die besetting van Heidelberg het die aanbreek van die volgende fase, naamlik die guerrilla-oorlog, die Britse militêre owerheid met twee onmiddellike probleme ten opsigte van swart vlugteling opgesaal: Eerstens, die verligting van die haglike omstandighede van die swartes wie se bestaan deur militêre optrede vernietig is, en tweedens, die beskerming van swart gemeenskappe wat vergelding van die Boeremagte gevrees het omdat hulle aan die Britse magte hulp verleen het. Groot getalle swartes het teen die einde van Julie 1900 na die Britse militêr beheerde dorpe en linies gestroom op soek na beskerming teen militêre optrede en strooptogte op hulle nedersettings.²⁰

Teen die einde van 1900 was dit duidelik dat 'n definitiewe beleid ten opsigte van die swart vlugteling in die dorpe neergelê moes word. Tot in hierdie stadium het daar geen reëlins bestaan om die swart vlugteling vir 'n tydperk te huisves nie.²¹ Vallentin het die geweldige toestroming van swart vlugteling na Heidelberg met groot kommer waargeneem. Om 'n mate van orde te skep, het hy genl.maj. J.G. Maxwell, die Militêre Goewerneur in Pretoria, daarop gewys dat daar in feitlik al die distrikte 'n bedrag van 'n 1/- (een sjieling) vir maandelikse passe aan swartes, ook dié in militêre diens, betaalbaar was. Gevolglik het Vallentin hom versoek om hierdie reëling vanaf 1 Januarie 1901 ook in dié distrik van toepassing te maak.²² Maxwell het op 27 Desember 1900 soos volg reageer: "Yes, one shilling should be charged for all native passes except those in military

---

²⁰ Peter Warwick, *Black people and the South African War 1899-1902*, p. 146.

²¹ *Ibid.*, p. 147.

²² TAB, MGP, Minute Register 61(b), 5681---, no. 8094, telegram District Commissioner Heidelberg to Military Governor in Pretoria, 27.11.1900.

employ.”²³ Vallentin het nie duidelikheid oor hierdie antwoord gehad nie, aangesien daar nie genoem is of swart bediendes daarvan vrygestel is nie. Om sekerheid hieroor te verkry, het hy Maxwell op 7 Junie 1901 versoek om te beslis of swart bediendes wat deur offisiere in diens geneem is, ook hierdie maandelikse sjielingpasse moes uitneem. Daarby wou hy weet of dié vrystelling ook op swartes wat deur die South African Constabulary in diens geneem is, betrekking gehad het. Na ‘n uitgebreide briefwisseling oor hierdie aangeleentheid het die Sekretaris vir Naturellesake op 25 Junie soos volg geantwoord: “Military Governor does not propose to take any further steps on this matter.”²⁴ Hierna sou die Departement vir Naturelle Vlughtelinge hierdie aangeleentheid behartig.

Vallentin, wat bewus was van die talle werklose swartes op die dorp en die voedsel wat aan sommiges verskaf moes word, het op 21 Desember 1900 ‘n voorstel ter oplossing van hierdie probleem aan Maxwell getelegrafeer. Hy het aangebied om 500 swartes van die dorp af aan die Militêre Goewerneur in Johannesburg te stuur om in die myne te werk en “in compounds out of mischief” gehou te word. Volgens Vallentin was hierdie swartes op die dorp ‘n moontlike bron van gevaar, want dit was waarskynlik hulle wat die Boere van inligting voorsien het. Maxwell het dieselfde dag op Vallentin se voorstel reageer. Vallentin moes swartes na Johannesburg stuur “to work in the mines and be kept in compounds out of mischief.”²⁵ Warwick is van mening dat dié bewoording “carried with it the danger they might become influenced by the diillusionment

---

²³ TAB, MGP 241, telegram books, 15.07.1900–31.01.01, telegram Military Governor in Pretoria to District Commissioner Heidelberg, 27.12.1900.

²⁴ TAB, MGP 167, Minute Register, 19.04.1901-29.06.1901, no. 6541, telegram District Commissioner Heidelberg to Military Governor Pretoria, 07.06.1901; reply Secretary Native Affairs 25.06.1901.

²⁵ TAB, MGP 54, 7891/00, incoming correspondence, December 1900–January 1901, telegram District Commissioner Heidelberg to Military Governor Pretoria, 21.12.1900; reply of MGP, 21.12.1900.

with the new military regime that was already prevalent among blacks on the Witwatersrand.”²⁶ Vallentin se voorstel was nie ‘n oplossing vir hierdie probleem nie, aangesien slegs ‘n geringe persentasie van die swart plaaswerkers op die Britsbeheerde dorpe daarby betrek sou wees.

Die vestiging van die swart vlugteling het in hierdie stadium die dringende aandag van die Britse militêre owerhede vereis. Dit het geblyk dat as die verskroeiende aarde-beleid en die verwydering van vroue en kinders van die plase, en hulle plasing in konsentrasiekampe, die guerrilla-oorlog moes beëindig, die swartes ook van die plase af verwyder sou moes word.²⁷ Lord H. Kitchener, bevelvoerder van die Britse magte in Suid-Afrika, het in Pretoria op 21 Desember 1900 met betrekking tot die verwydering van swartes vanaf die plase te kenne gegee dat dit in geen opsig die Britse militêre owerhede se bedoeling was “to clear Kaffir locations, but only such Kaffirs and their stock as are on Boer farms. Every endeavour should be made to cause as little loss as possible to the natives removed, and to give them protection when brought in. They will be available for any works undertaken, for which they will receive pay at native rates.”²⁸

Onwillekeurig ontstaan die vraag waarom die Britse militêre owerhede tot die stigting van konsentrasiekampe vir swartes oorgegaan het. Historici verskil oor die redes vir die oprigting van swart konsentrasiekampe. Napier Devitt is daarvan oortuig dat die oprigting van die swart kampe in hoofsaak daarop neergekom het “to save them (natives) from falling between the warring whites on the veldt.” ‘n Groot aantal swartes het hulle vrywillig in die swart konsentrasiekampe gevestig, terwyl ander onder dwang daarheen geneem is.²⁹

---

²⁶ Peter Warwick, *Black people and the South African War 1899-1902*, p. 147.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ L.S. Amery, *The Times history of the war in South Africa, 1899-1902*, V, p. 87.

²⁹ Napier Devitt, *The concentration camps in South Africa during the Anglo-Boer War of 1899-1902*, p. 21.

Charlotte Searle verskil van Devitt se opvatting en stel dit pertinent dat die grondliggende rede vir hierdie massaverskuiwing van swartes van die plase af na die Britsbeheerde dorpe die verskroeiende aarde-beleid was. Die Boereplase waar hulle gewoon en gewerk het, het onder die vernietigende aanslae van die Britse troepe deurgeloop. Die haglike toestande wat na die verwoesting op die plase geheers het, het die swartes verhinder om 'n bestaan te maak. Gevolglik het hulle oor geen ander keuse beskik as om in die swart konsentrasiekampe 'n heenkome te vind nie.³⁰

Stowell Kessler is, soos Peter Warwick, ook van mening dat die redes vir die oprigting van swart konsentrasiekampe nie van dié vir die blanke konsentrasiekampe verskil het nie. In wese het hierdie Britse militêre strategie die beëindiging van die guerrilla-oorlog behels. Alles in ag genome, stel Kessler dit dat “die voorkoming van logistieke en intelligensiesteun vir die Boerekommando's” as die belangrikste rede vir die verwydering van swart werkers vanaf die Boereplase na die konsentrasiekampe beskou moes word.³¹

Alhoewel Heidelberg nie in die volgende paragrawe genoem word nie, kan die beskrywing van die swart vlugteling van die verwoeste plase, hulle aankoms by die terminuspunte langs die spoorlyne, hulle saamtrenkery op die dorpe en hulle gesoek na werk ook op dié dorp van toepassing gemaak word.

'n Groot aantal swart vlugteling het die plase vrywillig verlaat omdat hulle krale, hutte en voedselvoorrade onder die vernietigende aanslae van die Britse troepe

---

³⁰ Charlotte Searle, “A socio-historical survey of the development of nursing in South Africa between 1652 and 1960”. Ongepubliseerde D.Phil.-proefskrif, U.P., 1964, p. 211.

³¹ Stowell Kessler, “Die konsentrasiekampe vir swartes en kleurlinge”, in Fransjohan Pretorius (red.), *Verskroeiende aarde*, pp. 135, 137.

deurgeloop het. Die Britte het hierdie vlugteling, bestaande uit bediendes en plaaswerkers, en hulle besittings na die dorpe weggeneem. Die militêre vervoer met beperkte laaivermoë wat tot die swartes se beskikking gestel is, het hulle genoodsaak om 'n groot deel van hulle graan te vernietig en met 'n veel kleiner voorraad te vertrek. Vlugteling is by spoorwegstasies wat as basisse vir die Britse kolonnes se militêre bedrywighede gedien het, afgelaai. Hier in die vlugtelingekampe wat die swart vlugteling langs die treinspoor opgerig het, was hulle sonder enige steun van die Britse militêre owerhede op hulleself aangewese.³² Of menslikheidsoorwegings aanvanklik, voor die stigting van die Departement van Naturellevlugteling in Junie 1901, enigsins 'n rol gespeel het in die Britse militêre owerhede se behandeling van swart vlugteling, is te betwyfel.

Die Britsbeheerde dorpe het daarna 'n groot toestroming van swart plaaswerkers beleef wat by die Britte werk gesoek het om hulle omstandighede te verbeter. Verblyf op die dorpe het geen probleme veroorsaak nie, aangesien hulle blyplek in die lokasies gevind het. Groot getalle het in die nabyheid van die Britse garnisoene hulle arbeid in ruil vir kos aangebied. Hulle het selfs in die omgewing van die blanke konsentrasiekampe op soek na werk rondgedrentel. Hierdie groot ongeorganiseerde massa swart vlugteling wat die dorpe getref het, het die oprigting van swart konsentrasiekampe veroorsaak.³³

Die Heidelbergse swart konsentrasiekamp, een van die oudstes in die Transvaal, wat op dieselfde terrein as die blanke konsentrasiekamp geleë was, het reeds aan die begin van 1901 ontstaan. Hiervan getuig 'n skrywe op 13 Maart 1901 van

---

³² TAB, Transvaal Administration Reports for 1902, final report of the work performed by the Native Refugee Department of the Transvaal from June 1901, to December 1902, p. 1.

³³ Stowell Kessler, "Die konsentrasiekampe vir swartes en kleurlinge", in Fransjohan Pretorius (red.), *Verskroeiide aarde*, pp. 138-139.

dr. George Turner aan Maxwell in Pretoria, waarin hy van die aanwesigheid van 600 swartes in die kamp melding gemaak het.³⁴

Ofskoon die blanke konsentrasiekamp op Heidelberg volgens Vallentin nie toegelaat is om met die swart vlugtelinge te onderhandel nie,³⁵ het die swartes tog sekere werkies daar verrig. Dit het onder andere die skoonmaak van latrines behels. Hieroor het die Dameskommissie tydens hulle besoek aan die kamp op Heidelberg in November 1901 soos volg gerapporteer: “The actual work is well done by small black boys.” Hierdie kommissie het ook inligting in sy verslag oor die aanwesigheid van swartes in die blanke konsentrasiekamp verstrek wat nie in ander bronne te vinde is nie. Hulle het byvoorbeeld gemeld dat die sterftesyfer van 270 blankes in die kamp tot November 1901 ook vier swartes ingesluit het. Nog ‘n feit wat hulle aan die lig gebring het, was dat swart bediendes wel in die blanke kamp toegelaat is, maar dat hulle geen rantsoene ontvang het nie. Ten tye van die kommissie se besoek het die totale swart bevolking in die blanke kamp 49 getel: dertien mans, sestien vroue en twintig kinders.³⁶ In ‘n stadium was daar ook “one native sanitary boy” op die personeel van die kamphospitaal.³⁷

Selfs op Nigel in die Heidelbergdistrik het ‘n konsentrasiekamp vir vlugtelingswartes reeds in Maart 1901 bestaan, waar hulle ook vee aangehou

---

³⁴ TAB, MGP 78, 2713/01, telegram dr. George Turner MOH Transvaal to Military Governor Pretoria, 13.03.1901.

³⁵ TAB MGP volume 54, incoming correspondence, December 1900–January 1901, telegram District Commissioner Heidelberg to Military Governor Pretoria, 2296, 17.02.1901.

³⁶ TAB, British Bluebooks, Cd 893, report by Ladies Commission on Concentration Camp Heidelberg, 21-22.11.1901, pp. 184, 187.

³⁷ TAB, DBC 14, report on Burgher Camp Heidelberg by A.A. Allison, September 1901, p. 1.

het. Aangesien die vee toesig vereis het, het Vallentin op 21 Maart by die owerhede in Pretoria toestemming gevra vir 'n bedrag van 2s1d (twee sjielings en een pennie) per dag vir die indiensneming van 'n blanke man om oor die vee toesig te hou.³⁸ Toestemming is verleen en op 25 Maart het die plaaslike bevelhebber van die Britse troepe aan die adjudant van Third King's Royal Rifles opdrag gegee om 'n blanke in 'n toesighoudende hoedanigheid oor die swart kampinwoners se vee aan te stel.³⁹

Vallentin het vroeg reeds die gebrek aan toesig oor die swart kampinwoners bemerk. Om hierdie probleem aan te spreek, het hy Maxwell op 17 Februarie 1901 daarop gewys dat die Heidelbergse swart kampbevolking hoofsaaklik uit vroue en kinders bestaan het, aangesien die meeste mans in Johannesburg gewerk het. Omdat hierdie swart agtergeblewenes baie versorging nodig gehad het, het hy die aanstelling van 'n superintendent teen 15/- (vyftien sjielings) per dag versoek. 'n Week later het Vallentin sy versoek herhaal en die Distriksgeneesheer se sienswyse oor die swartes aangehaal, naamlik dat "they want a lot of looking after to keep healthy". Die owerhede het aan hierdie pleidooie gehoor gegee. Op 4 Maart het hulle Vallentin in kennis gestel dat Richard Lavers teen 15/- per dag as "sanitary inspector for native locations" op Heidelberg aangestel is.⁴⁰ Vier maande later sou Lavers se pos egter in gedrang wees.

---

³⁸ TAB, MGP, minute register, no. 45-3999, Distrikskommissaris Heidelberg aan MGP, no. 3052, 23.03.1901.

³⁹ Jan Ploeger, *Die lotgevalle van die burgerlike bevolking gedurende die Anglo-Boereoorlog, V, 1899-1902*, p. 43:5.

⁴⁰ TAB, MGP 73, 2296/01, telegram District Commissioner Heidelberg to Military Governor Pretoria, 17.02.1901; Controller of Treasury to District Commissioner Heidelberg, 04.03.1901; MGP 76, 2434/01A, letter District Commissioner Heidelberg to Military Governor of Pretoria, 25.02.1901.

Aanvanklik het die swartes wat in die blanke konsentrasiekampe gewerk het, hulle arbeid vir kos verruil, maar mettertyd het die stand van sake verander. Omstandighede het daartoe bygedra dat 'n mate van onderlinge afhanklikheid ontstaan het wat die superintendente van blanke konsentrasiekampe verplig het om 'n mate van verantwoordelikheid vir die swart konsentrasiekampe, wat in baie gevalle rondom blanke kampe op dieselfde terrein ontstaan het, te aanvaar. Namate die Britse kolonnes toenemend blanke en swart vlugteling na die dorpe gebring het, moes 'n struktuur daargestel word om verhoudinge tussen die twee groepe op 'n gesonde grondslag te plaas. Onderlinge afhanklikheid sou die antwoord in hierdie verband wees. Die kamppersoneel sowel as die inwoners van die blanke konsentrasiekampe het die beskikbare arbeid in die swart kampe benut om die allernoodsaaklikste werk te verrig. Swart werkers het hiervoor 'n inkomste en kos vir hulle arbeid verdien. Hierdie toestand het daartoe gelei dat die blanke kampe, soos Stowell Kessler verduidelik, "toenemend verantwoordelikheid vir hul algemene welsyn aanvaar" het.⁴¹

Op Heidelberg en ander plekke waar swart vlugteling werk in die blanke konsentrasiekampe verrig het, het die Britse leër terselfdertyd van die swart vlugteling as spioene in diens geneem. Dit was in ooreenstemming met Kitchener se "General Instructions to Columns" van 17 Mei 1901 waar hy dit soos volg bewoord het: "For purposes of obtaining information, natives can be frequently employed with more success than patrols. Natives work best at night, and when sent out should invariably have some definite task assigned to them. It will probably be best to fix their remuneration according to success."⁴²

---

⁴¹ Stowell V. Kessler, "Die konsentrasiekampe vir swartes en kleurlinge", in Fransjohan Pretorius (red.) *Verskroeiende aarde*, pp. 139-140.

⁴² TAB, MGP 261, AG/ Circular Memorandum/ no. 37, General Instructions to Columns, no. 6, 17.05.1901, p. 91.

Die Boeremagte het vanselfsprekend nie hierdie soort indiensneming goedgekeur nie. Daarvan het die Heidelbergkommando se streng optrede teen swart spioene tydens die oorlog deeglik getuig. Henning Viljoen, seun van veggenl. Piet Viljoen en jonger broer van Ouboet (Marthinus) Viljoen, het op 3 Julie 1901 in sy dagboek die doodskiet van swart spioene wat aan die kommando bekend was, beskryf. 'n "Speciale Hof" het op 1 Julie drie swart spioene, genaamd Hendrik, Abram en Marthinus, ter dood veroordeel. Toe die skote op die middag van 3 Julie tydens die teregstelling geklap het, het Abram en Hendrik onmiddellik ineengesak en gesterf, maar 'n dodelik gewonde Marthinus het die omstanders verbaas. Een koeël het hom in die nek getref en twee ander in die bors. Terwyl die dokter by hom buk om die wonde te ondersoek, het Marthinus gepleit: "Néé baas! Schiet mij toch verder dood, want ik gaat al te zwaar dood." 'n Skoot wat hom daarna in die hart getref het, het steeds nie die gewenste uitwerking gehad nie. Nog drie skote in sy hart het gevolg voordat hy gesterf het. Henning, wat hierdie teregstellings baie moeilik verwerk het, het gehelp om hulle graf toe te dra, want meer kon "ik niet doen ... aan de vroegere speelmakkers myner jeugd."⁴³

Kommando's bestaande uit swartes was tot die burgers se groot ergernis ook in die Heidelbergdistrik bedrywig. Teen die einde van November 1900 het Hendrik Kamffer en 'n groep lede van die Heidelbergkommando met so 'n kommando slaags geraak. Die burgers se dodelike geweervuur het groot konsternasie in hulle geledere veroorsaak. Ongeveer twintig swartes het die hasepad gekies, maar dié is met akkurate geweervuur almal afgemaai. Daarop het die burgers die

---

⁴³ TAB, W 81, Viljoenaanwins, dagboek H.P.N. Viljoen, dagboek no. 5, 01.07.1901, 03.07.1901.

res van daardie kommando uitgewis en groot hoeveelhede ammunisie, gewere en perde buitgemaak.⁴⁴

Die Boerekommando's het die skiet van gevange swart soldate as geregverdig beskou, aangesien die swartes na hulle oordeel veronderstel was om hulle rustig te gedra. As die swartes hulle deur die Britte as soldate wou laat gebruik, moes hulle nie vir die gevolge daarvan terugdeins nie. Die burgers se sienswyse was dat indien swartes bewapen word, hulle weldra ook in 'n oorlog met gekleurdes betrokke sou wees en só 'n situasie was ontoelaatbaar. As teenargument vir die teregstelling van swartes het hulle die dra van verbode kakie-uniforms weens 'n gebrek aan ander kledingstukke aangevoer, wat tot die doodskiet van hulle makers deur die Britse militêre owerhede gelei het.⁴⁵

Volgens koloniale beleid moes daar min geld aan swart sowel as blanke konsentrasiekampe bestee word, aangesien die superintendente in die besteding van geld aan die bewaring van menselebens voorkeur moes gee. Dit is duidelik dat "ekonomiese oorwegings ... die ontwikkeling van 'n formeel gestruktureerde verhouding" bepaal het. In Junie 1901 is hierdie verhouding beëindig, aangesien 'n nuwe stelsel vir konsentrasiekampe, wat ook die swart konsentrasiekampe behels het, ontstaan het. Swart konsentrasiekampe wat eers naby blanke konsentrasiekampe geleë was, is nou na verlate plase verskuif. Voortaan sou hulle onder die beheer van die nuut gestigte Departement van Naturellevlugtelinge (DNV), met kapt. G.F. de Lotbinière as hoof, ressorteer.⁴⁶ Die Heidelbergse swart konsentrasiekamp sou voortaan ook onder die DNV val.

---

⁴⁴ TAB, Ian Uysversameling, A2029, Oorlogsherinneringe van vk. Hendrik Kamffer, p. 6. Kamffer praat van kleurlinge, 'n benaming wat indertyd in die ZAR op swartes gedui het.

⁴⁵ Ian Uys, *Heidelbergers of the Boer War*, p. 85.

⁴⁶ Stowell V. Kessler, "Die konsentrasiekampe vir swartes en kleurlinge", in Fransjohan Pretorius (red.), *Verskroeiende aarde*, pp. 140-142.

Gevolgtlik is die swart vlugteling onder Krygswet “located some distance from the ordinary Location, on Proclaimed land.”⁴⁷ In Heidelberg se geval is sowel die blanke as die swart konsentrasiekampe op die plaas Klippoortje opgerig, taamlik ver van mekaar af. ‘n Kaart in besit van die Heidelbergse Historiese Vereniging dui die ligging van die swart konsentrasiekamp langs die huidige Heidelberg/Nigel-hoofweg (R42) aan waar dit die N3-hoofweg ongeveer twee kilometer van die dorp af kruis.⁴⁸

Na die totstandkoming van die DNV het die militêre ontvolkingsbeleid in intensiteit toegeneem. Die Britse kolonnes het opdrag gekry om geen voedsel van enige aard in die swart vlugteling se besit toe te laat nie. Ook moes alle swartes se hutte met die grond gelyk gemaak word, omdat die Boeremagte hulle as barakke gebruik het. Daarna moes die bewoners na swart vlugtelingekampe geneem word. Uit die telegram van die bevelvoerder op Heidelberg aan Maxwell kan die afleiding gemaak dat genl. J. Spens nie van die opdragte oor die behandeling van die swartes in die Heidelbergdistrik geweet het nie. Maxwell het die bevelvoerder gelyk gegee en die telegram aan Spens getoon.⁴⁹ In hierdie tyd is duisende swartes op ‘n gewelddadige wyse na die DNV-vlugtelingekampe geneem.⁵⁰

---

⁴⁷ TAB, SNA 58, 2060/02, letter office of the Resident Magistrate Heidelberg to the Commissioner for Native Affairs Johannesburg, 23.10.1902.

⁴⁸ Gauteng Provinsiale Administrasie, Museumdienste, J.W. van der Westhuizen, “Anglo-Boer/South African War – 1899-1902”, punt 3.6.

⁴⁹ TAB, MGP 109, 9370/01, telegram Commanding Officer Heidelberg to Military Governor in Pretoria, 26.07.1901; response Military Governor, 3274/01, 27.07.1901.

⁵⁰ Stowell V. Kessler, “Die konsentrasiekampe vir swartes en kleurlinge”, in Fransjohan Pretorius (red.), *Verskroeiide aarde*, p. 145.

Gedurende die eerste helfte van 1901 het die administrasie van die swart vlugtelingekampe, met inbegrip van Heidelberg, onder die beheer van die hoofsuperintendent van die blanke konsentrasiekampe geval. Met die aankoms op 22 Junie 1901 van ene Klinkert op die dorp om in opdrag van ene kapt. Cowie namens die Army Labour Depot in Johannesburg beheer van die swart konsentrasiekamp op Heidelberg oor te neem, het Vallentin geweier om dit oor te dra, aangesien Maxwell hom nie opdrag gegee het om dit te doen nie. Lavers, wat voor Junie 1901 deur Maxwell as sanitêre inspekteur aangestel is en as superintendent opgetree het, het hom goed van sy taak gekwyt. Benewens die goeie beheer wat hy oor die swart vlugteling uitgeoefen het, het hy ook swart arbeiders aan werkgewers voorsien. Onomwonde het Vallentin dit aan Maxwell gestel dat hy hierdie swart konsentrasiekamp onder sy beheer en nie onder dié van die Army Labour Depot nie wou gehad het. Die status quo moes gehandhaaf word sodat hy in beheer van die Heidelbergse burgerlike bevolking, blank sowel as swart, sou bly. Terselfdertyd het hy duidelik te kenne gegee dat Klinkert hom in vergelyking met Lavers hoegenaamd nie beïndruk het nie.⁵¹

Die volgende dag het De Lotbinière die gebeure aan Maxwell in Pretoria gerapporteer en gevra dat daar aan Vallentin opdrag in verband met die oordrag van swart konsentrasiekampe aan die DNV gegee moes word.⁵² Onenigheid tussen die DNV en die Army Labour Depot in Johannesburg oor die beheer van die Heidelbergse swart konsentrasiekamp het Maxwell verplig om tussenbeide te tree. Dieselfde dag het hy aan A.A. Allison, superintendent van die blanke konsentrasiekamp op die dorp, die volgende opdrag gegee: "All native refugee camps are handed over to Capt. Lotbinière and his representatives."⁵³

---

⁵¹ TAB, MGP 101, 7366/01, telegram District Commissioner Heidelberg to Military Governor Pretoria, 22.06.1901

⁵² *Ibid.*, telegram Capt. G.J. de Lotbinière to MGP Johannesburg, 24.06.1901.

⁵³ *Ibid.*, telegram MGP to Superintendent Burgher Camp Heidelberg, 24.06.1901.

De Lotbinière was, ten spyte van onenigheid oor hierdie aangeleentheid, steeds bereid om tegemoetkomend te wees ten opsigte van die beheer oor die swart konsentrasiekamp op Heidelberg. Hy was egter daarvan oortuig dat beheer oor die swart kampe slegs onder een departement moes val. Lavers kon sy werk as superintendent van die kamp voortsit, maar met die verstandhouding dat sy loon 15/- per dag sonder rantsoene of 13/- per dag met rantsoene sou beloop. Wat die swart vlugteling se indiensneming, rantsoenering en “intern economy” van die kamp betref, sou hy opdragte direk van kapt. Cowie ontvang. Alle ander sake, soos die keuse van ‘n kampterrein, strafmaatreëls en sanitêre reëlings, moes hy na die Distrikskommissaris verwys.

Daar kan twee redes aangevoer word vir die totstandkoming van die DNV in Junie 1901 onder De Lotbinière om die probleem met die swart vlugteling aan te spreek. Eerstens het die departement wat na die blanke konsentrasiekampe se belange moes omsien, dit al hoe moeiliker gevind om die probleme van blanke sowel as swart vlugteling te hanteer. Tweedens het die Britse leër se behoefte aan voldoende arbeid meer dringend geraak.⁵⁴ Die werwing van swart arbeiders het aanvanklik, tot met die stigting van die DNV, by die Johannesburgse tak van die leër se Arbeidersdepot berus totdat De Lotbinière dit gesluit het.⁵⁵

Die swart konsentrasiekampe wat daarna opgerig is, het op twee beginsels berus, naamlik om te verseker dat voldoende arbeid tot die Britse leër se beskikking gestel word en om die swart kampe so ver moontlik selfversorgend te maak.⁵⁶ Om van arbeid verseker te wees, is swart vlugteling gevolglik in kampe

---

⁵⁴ J.S. Mohlamme, “Vlugtelingskampe vir swartes in die Boererepublieke”, in Fransjohan Pretorius (red.), *Verskroeiende aarde*, p. 113.

⁵⁵ *Ibid.*, Stowell V. Kessler, “Die konsentrasiekampe vir swartes en kleurling”, p. 143.

⁵⁶ Peter Warwick, *Black people and the South African War 1899-1902*, p. 149.

langs die spoorlyn by spoorwegstasies wat as basisse vir Britse militêre optrede gedien het, geplaas.⁵⁷ Die hoofkwartier van die leër in Pretoria het gevrees dat die swartes vanaf die stasies na hulle krale sou terugkeer, en het dus op 1 Julie 1901 'n bevel in hierdie verband uitgevaardig. Die bevelvoerders by die onderskeie stasies moes met die aankoms van die swartes verantwoordelikheid vir hulle veiligheid aanvaar totdat die bevelvoerder van die leër se Arbeidersdepot 'n verteenwoordiger daarheen gestuur het. Aan hierdie persoon moes alle bystand verleen word "to enable him to form native refugee camps in the most suitable localities where natives are required for supplying the Departments of the Army with labour."⁵⁸ 'n Superintendent is daarna na alle tydelike kampe gestuur met die opdrag om alle gesinne te registreer, sanitêre en mediese reëlings onder kampinwoners se aandag te bring en aan die kwessie van voedselvoorsiening aandag te skenk.⁵⁹

Onder die swart vlugteling was daar relatief min sterk geboude mans, omdat die meeste van hulle vantevore by die Britse kolonnes as transportryers, touleiers en veewagters gewerk het. De Lotbinière het in sy optrede jeens die swart vlugteling nie die verarming van hierdie mense nie, maar eerder aanmoediging tot werk voorop gestel.⁶⁰ Gevolglik was daar 'n stelsel wat die swart vlugteling in staat sou stel om goeie lone te verdien en so al hulle benodigdhede teen billike pryse te kon aankoop. Swart vlugteling het in groot getalle werk in die regeringsdiens, veral die leër, verkry. Die volgende beweegredes, soos deur die owerhede verstrekk, het die swart vlugteling daartoe aangemoedig: Afgesien van

---

⁵⁷ TAB, Transvaal Administration Reports for 1902, final report of the work performed by the Native Refugee Department of the Transvaal from June 1901 to December 1902, p. 1.

⁵⁸ TAB, SNA 58, 2097/02, A.G. /Circular Memorandum/ no. 44, 01.07.1901.

⁵⁹ TAB, SNA 59, 2097/02, Native Refugee Department Johannesburg to the High Commissioner, 30.09 1901, pp. 2-3.

⁶⁰ *Ibid.*, pp. 2-3.

die 1/- (een sjieling) loon per dag in die leër en rantsoene wat elke swarte wat gewillig was om te werk, ontvang het, was hulle gesinne wat in die kampe agtergebly het, so bevoorreg om mielies teen 'n halfpennie per pond (0,45 kg) of 'n sak van 180 lb. (81 kg) teen sewe sjielings en ses pennies (7s. 6d.) aan te koop. Swartes wat nie gewerk het nie, moes meer as dubbel die prys vir 'n sak mielies betaal, naamlik 18/-.⁶¹ Hierdie stelsel wat sedert die ontstaan van die swart konsentrasiekampe in Transvaal bestaan het, het in werklikheid behels dat die swartes die helfte van die koste verbonde aan die rantsoene self betaal het. Die werklike koste van die administrasie, die aankoop van voedsel vir 23 000 swartes en alles wat daarmee gegaar het, het in Augustus 1901 op 'n bedrag van ongeveer £2 500 te staan gekom. Hierdie bedrag het maandeliks op 2/6d. (twee sjielings en ses pennies) per kop of daaglik op 1d. (een pennie) per kop neergekom.⁶²

Swartes het vir tydperke van drie maande gewerk, waarna hulle na die kamp kon terugkeer om uit te vind hoe dit met hulle gesinne gaan. 'n Aansienlike aantal vroue en kinders in die kampe moes die teenwoordigheid van broodwinners ontbeer. Hierdie groep het gratis rantsoene ontvang terwyl hulle mans reeds in diens van die DNV was of "with the Boers or dead."⁶³ Alle behoeftiges, bejaardes en siekes wat sonder sorg was, is ook by hierdie groep ingesluit.⁶⁴

---

⁶¹ TAB, Transvaal Administration Reports for 1902, final report of the work performed by the Native Refugee Department of the Transvaal from June 1901 to December 1902, p. 1.

⁶² TAB, SNA 59, 2097/02, Native Refugee Department Johannesburg to the High Commissioner, 30.09.1901, p. 8.

⁶³ TAB, Transvaal Administration Reports for 1902, final report of the work performed by the Native Refugee Department of the Transvaal from June 1901 to December 1902, p. 1.

⁶⁴ TAB, SNA 59, report Native Refugee Department Johannesburg to the High Commissioner, 30.09.1901, p. 3.

Aan die einde van September 1901 het ongeveer 25 000 swart vlugteling in Transvaal onder die beheer van die DNV geval. Hiervan het 9 000 swartes rantsone teen betaling en nog 7 000 ander gratis rantsone ontvang. Daarenteen is daar aan 9 000 swartes geen rantsone uitgereik nie.⁶⁵

Die tabel op p. 309 is 'n opsomming van die amptelike statistieke tussen November 1901 en April 1902 en gee 'n duidelike uiteensetting van die aantal swartes in die swart konsentrasiekampe in die Heidelbergdistrik, naamlik op Heidelberg self, Nigel/Floridakop, Klippoortje en Greylingstad, wat rantsone as deel van hul loon of gratis ontvang het. Die meeste swart kampinwoners op Heidelberg het volgens die loonoorenkoms rantsone ontvang, alhoewel 'n klein aantal gratis rantsone ontvang het. Daar was ook 'n geringe aantal, wat van maand tot maand gewissel het, wat geen rantsone gekry het nie. Daar kan aanvaar word dat die swart kampinwoners wat nie in hierdie voorreg van rantsoenering gedeel het nie, merendeels selfversorgend was.

Die volgende blyk uit die statistieke: Eerstens, op Greylingstad het die rantsoenering van 'n groot getal swart kampinwoners met dié van die swart kampinwoners op Heidelberg ooreengestem. Tweedens, in die swart kamp op Nigel is die swart kampinwoners aanvanklik nie volgens lone gerantsoneer nie. Hierdie stelsel het eers in Januarie 1902 op Nigel in werking getree. Hier was die aantal swartes wat rantsone volgens lone en gratis uitreiking ontvang het, minder as diegene wat geen rantsone ontvang het nie. Derdens, op Klippoortje het die gratis rantsone aan swart kampinwoners, naamlik 1 150 van November 1901 tot April 1902, vinnig tot 23 afgeneem. Vierdens blyk dit ook dat die Britse owerhede se finansiële uitgawes ten opsigte van die swart konsentrasiekamp op Greylingstad aansienlik meer as die ander drie kampe beloop het.

---

⁶⁵ *Ibid.*, p. 10.

Heidelberg

Rantsoene	Nov. 1901	Des. 1901	Jan. 1902	Feb. 1902	Mrt. 1902	Apr. 1902
Teen 18/- (lone)	23	1 204				
Teen 7/6 (lone)	1 294	212	1 114	1 211	987	1 588
Gratis rantsoene	53	71	35	10	11	11
Geen rantsoene	249	40	35	505	294	11
Koste Britse regering	£38-17-5	£77 2-11	£32-5-5	£21-16-8	£45-6-4	£43-13-4

Nigel/Floridakop

Rantsoene	Nov. 1901	Des. 1901	Jan. 1902	Feb. 1902	Mrt. 1902	Apr. 1902
Teen 18/- (lone)	-	-	-	-	-	-
Teen 7/6 (lone)	-	-	187	262	392	312
Gratis rantsoene	303	315	35	12	36	25
Geen rantsoene	800	720	823	860	746	681
Koste Britse regering	£13-19-9	£36-5-2	£12-7-3	£18-2-8	£26-15-2	£28-15-0

Klippoortje

Rantsoene	Nov. 1901	Des. 1901	Jan. 1902	Feb. 1902	Mrt. 1902	Apr. 1902
Teen 18/- (lone)	-	-	-	-	-	-
Teen 7/6 (lone)	-	-	574	721	652	894
Gratis rantsoene	1 150	631	17	34	20	23
Geen rantsoene	383	830	880	721	680	507
Koste Britse regering	£87-14 6	£42-16-4	£29-6-9	£29-16-5	£48-18-11	£55-17-4

Greylingstad

Rantsoene	Nov. 1901	Des. 1901	Jan. 1902	Feb. 1902	Mrt. 1902	Apr. 1902
Teen 18/- (lone)	-	-	-	-	-	-
Teen 7/6 (lone)	1 934	1 884	1 730	1 756	1 305	1 728
Gratis rantsoene	14	20	25	25	25	21
Geen rantsoene	285	233	219	155	155	134
Koste Britse regering	£74-17-10	£88-2-10	£79-1-10	£122-10-9	£99-11-11	£95-7-0 ⁶⁶

⁶⁶ TAB, FK 607, CO, Native Refugee Camps, financial statement to November 1901, p. 371; TAB, SNA, volumes 20, 25, 28, 30, 44, 59.

Na die vredesluiting in Mei 1902 het die Britse regering se finansiële uitgawes ten opsigte van die swart konsentrasiekampe in Heidelbergdistrik aansienlik verminder. Onderstaande tabel toon dat die kostes in die geval van Greylingstad tot aan die einde Julie hoog gebly het. 'n Moontlike rede hiervoor kon die betrokkenheid van swart werkers by landboubedrywigheede gewees het. Die ander drie swart konsentrasiekampe se kostes het verminder, terwyl Klippoortje aan die einde van Julie 'n krediet van agt pennies getoon het.

Finansiële uitgawes ten opsigte van swart konsentrasiekampe in Heidelbergdistrik, Mei tot Julie 1902

Konsentrasiekamp	Mei 1902	Jun. 1902	Jul. 1902
Heidelberg	£2-9-0	£17-19-1	£0-14-2
Nigel/Floridakop	£0-7-6	£1-8-6	£0-6-10
Klippoortje	£3-6-10	£2-5-0	£0-0-8 Kr.
Greylingstad	£50-14-2	£82-0-0	£104-8-11 ⁶⁷

Swart mans het na die stigting van swart konsentrasiekampe geleidelik in diens van die leër en privaat ondernemings getree, terwyl hulle vroue en kinders spoedig, volgens die finale verslag van die DNV, in goed opgerigte kampe blyplek gevind het. Met betrekking tot indiensneming deur privaat instansies het die swart vlugteling – mans, vroue en kinders – toestemming daarvoor gehad. Aangesien die Heidelbergse swart konsentrasiekamp 'n hanetreetjie van die dorp geleë was, het talle swartes eerder werk in die dorp by private huishoudings gevind as om die kamp te verlaat en vir die leër te gaan werk.⁶⁸

⁶⁷ TAB, SNA, volumes 44, 59.

⁶⁸ TAB, Transvaal Administration Reports for 1902, final report of the work performed by the Native Refugee Department of the Transvaal from June 1901 to December 1902, pp. 1, 3.

‘n Groot aanvraag na jong swart bediendes, sowel seuns as meisies, in privaat huishoudings het eerlank in Johannesburg ontstaan. Om aan daardie behoefte te voldoen, het twee agentskappe op versoek van sir Godfrey Lagden, Kommissaris vir Naturellesake, in Johannesburg geopen. Alhoewel hierdie skema nie ‘n sukses was nie, was die beginsel prysenswaardig, aangesien baie jong swartes huishoudelike werk geleer het. Vir so lank as wat hulle bestaan het, het hierdie twee agentskappe aan 276 swart seuns en 133 swart meisies werk as huisbediendes in Johannesburg verskaf.⁶⁹ Twee sake is egter opmerklik. In die eerste plek is die gebruik van kinderarbeid opvallend en vreemd, aangesien die Britse Parlement in die tweede helfte van die negentiende eeu deur wetgewing gepoog het om hierdie gebruik te beperk. Tweedens het die agentskappe nie werklik in hulle doel geslaag nie. Slegs ‘n baie klein persentasie van die swart jeug het as huisbediendes in Johannesburg gewerk en die oorgrote meerderheid het steeds hulle tyd in die konsentrasiekampe verwyf.

Tydens die oorlog was veral die dienste van swart vroue, en in die besonder jong swart meisies, hoog in aanvraag in Johannesburg. Om in die aanvraag te voorsien, sou ene mev. Wirth op 5 Mei 1902 ‘n depot oorkant die Caledonian Hotel in Johannesburg open. Volgens Omsendbrief no. 46 van 1902 moes pogings aangewend word om swart diensmeisies te voorsien, “but care should be taken that only suitable girls are sent ...” Gevolglik het majoor H.J.A. Eyre, superintendent van die DNV in Transvaal, daarop aangedring dat die onderskeie superintendente van swart konsentrasiekampe met groot sorg sou toesien dat slegs gesonde swart meisies Johannesburg toe gestuur word. Om die administrasie te vergemaklik, moes superintendente die Hoofkantoor van die DNV ongeveer 24 uur vooraf telegrafies van die treine se vertrektye in kennis stel. Nog ‘n vereiste was dat so ‘n treinreis bedags sou geskied en dat die swart meisies van kos voorsien sou wees.

---

⁶⁹ *Ibid.*, p. 3.

Om onnodige samedromming by die depot te verhoed, het die DNV vasgestelde dae vir die versending van swart meisies uit verskillende distrikte opsy gesit. So is Maandae vir die versending van swart vroue afkomstig uit die Heidelbergdistrik gereserveer. Alle swart meisies sou ter wille van kontrole met hulle aankoms by die depot deur mevrou Wirth geregistreer word.⁷⁰ Hierdie depot, wat op 5 Mei geopen het, het binne 'n week ongeveer 40 swart diensmeisies aan private huishoudings in Johannesburg voorsien. Eyre was bekommerd dat die aanvraag die aanbod sou oorskry en het hom voorgeneem om so 'n probleem vroegtydig die hoof te bied.⁷¹ Aangesien hierdie depot eers teen die einde van die oorlog tot stand gekom het, is dit moeilik om sy werksaamhede in die kort tydjie van sy bestaan na behore te beoordeel.

Onderstaande statistieke vir die tydperk Julie 1901 tot Mei 1902 (September 1901 ontbreek) ten opsigte van die swart konsentrasiekampe op Heidelberg, Nigel/Floridakop, Klippoortje en Greylingstad toon dat daar 'n geleidelike toename van swart werkers in diens van die regering en privaat ondernemings of huishoudings ontstaan het. Die aantal swart werkers wat deur die leër in diens geneem is, was in die geval van die vier kampe hoër as die aantal by privaat ondernemings. Daarenteen was daar 'n afname in die aantal swart werkers in diens van die regering en privaat ondernemings wat uit die Greylingstadse en Nigelse swart konsentrasiekamp afkomstig was. Dit is moontlik daaraan te wyte dat hulle in hierdie tydperk toenemend 'n heenkome in die landbou gevind het. In die algemeen gesien het die aantal mans in die vier swart kampe in April 1902 op 'n totaal van 1 882 te staan gekom, terwyl 1 630 in diens van die regering, privaat instansies en die superintendente van swart konsentrasiekampe gestaan het. Die regering het 1 339 of 71,14% van hulle se dienste benut, terwyl 291 of 15,5%

---

⁷⁰ TAB, SNA 28, NA 1008/02, Native Refugee Department Transvaal, Circular no. 46 to Camp Superintendents, 30.04.1902, pp. 110-111.

⁷¹ *Ibid.*, letter Major H.J.A. Eyre to Sir Godfrey Lagden, Native Affairs Office, Johannesburg, 13.05.1902, p. 116.

deur privaat ondernemings en deur die superintendente in diens geneem is. Die groot aantal Heidelbergse swart vlugteling wat in regeringsdiens was, kan eerstens aan die ligging van die dorp as een van die vernaamste sentra langs die Natalse spoorlyn en tweedens aan die beskikbaarheid van werk toegeskryf word. Dit is ook opmerklik dat so min swart vrouens en kinders in hierdie tydperk gewerk het.

Heidelbergse swart konsentrasiekamp

Swartes in diens

Datum	Regering			Privaat			Kamp		
	M	V	K	M	V	K	M	V	K
Jul. 1901	381	-	-	36	-	-	-	-	-
Aug. 1901	420	-	-	72	32	55	-	-	-
Sept. 1901									
Okt. 1901	455	-	-	103	14	43	-	-	-
Nov. 1901	470	-	-	109	3	10	14	-	-
Des. 1901	549	-	2	119	9	10	22	-	-
Jan. 1902	573	1	5	129	57	10	29	-	-
Feb. 1902	605	1	3	148	72	10	10	-	-
Mrt. 1902	61?	1	3	151	43	9	10	-	1
Apr. 1902	627	1	3	136	54	9	10	-	1
Mei 1902	685	1	3	131	30	7	11	-	1

Nigel/Floridakop swart konsentrasiekamp

Swartes in diens

Datum	Regering			Privaat			Kamp		
	M	V	K	M	V	K	M	V	K
Jul. 1901	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Aug. 1901	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sept. 1901									
Okt. 1901	9	-	-	-	-	-	-	-	-
Nov. 1901	42	-	-	4	-	1	8	-	-
Des. 1901	85	-	-	9	-	3	8	-	-
Jan. 1902	87	-	-	7	1	6	17	-	-
Feb. 1902	105	-	-	8	2	8	18	-	-
Mrt. 1902	11?	-	3	18	9	21	18	-	-
Apr. 1902	132	-	3	19	15	37	12	-	-
Mei 1902	116	-	1	11	8	25	6	-	-

Klippoortje swart konsentrasiekamp

Swartes in diens

Datum	Regering			Privaat			Kamp		
	M	V	K	M	V	K	M	V	K
Jul. 1901	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Aug. 1901	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Sept. 1901									
Okt. 1901	9	-	-	-	-	-	-	-	-
Nov. 1901	49	-	6	9	-	1	10	-	-
Des. 1901	109	-	5	14	2	3	29	-	5
Jan. 1902	107	-	5	17	9	4	20	-	7
Feb. 1902	145	-	5	23	8	4	23	-	4
Mrt. 1902	205	-	6	29	10	7	11	-	2
Apr. 1902	213	-	9	32	10	11	5	-	1
Mei 1902	203	-	11	33	11	13	10	-	5

Greylingstad swart konsentrasiekamp

Swartes in diens

Datum	Regering			Privaat			Kamp		
	M	V	K	M	V	K	M	V	K
Julie 1901	187	-	-	22	-	-	-	-	-
Aug. 1901	284	-	-	24	21	34	-	-	-
Sept. 1901									
Okt. 1901	315	-	-	28	37	-	-	-	-
Nov. 1901	332	-	-	38	39	1	14	-	-
Des. 1901	296	-	-	43	39	1	20	-	-
Jan. 1902	285	-	-	47	39	1	25	-	-
Feb. 1902	324	-	-	49	41	5	25	-	-
Mrt. 1902	347	-	1	52	34	1	25	-	-
Apr. 1902	367	-	6	53	36	8	21	-	-
Mei 1902	294	-	2	51	3	5	26	1	
									1 ⁷²

Die tweede doelwit met die daarstel van die DNV was om die nuut gestigte swart konsentrasiekampe selfversorgend te maak. De Lotbinière het Kitchener gevolglik versoek om toestemming te verleen vir die vestiging van alle naturellevlugtelinge se gesinne op verlate Boereplase. Volgens De Lotbinière kon die swartes op hierdie plase langs die spoorlyne wat onder die Britse troepe se beskerming gestaan het, die grond tydens die reënseisoen tussen September en November 1901 bewerk en genoeg voedsel vir hul eie gebruik produseer. Die bewerking van hierdie plase sou nie indruis teen die lewering van arbeid aan die leër nie. 'n Klein aantal swart mans sou die ploeiery behartig terwyl swart vroue

⁷² TAB, British Bluebooks, Cd 934, Native Refugee Camps Transvaal, October 1901, p. 75; TAB, FK 607, CO, Native Refugee Camps, financial statement to November 30th 1901, pp. 369-370; TAB, SNA, volumes 20, 25,28,30, 44, 59.

en kinders die daaglikse arbeid op die landerye sou verrig. Die koste aan voeding van die swart vlugteling het volgens De Lotbinière ongeveer £10 000 per maand beloop. Indien die swart vlugteling so 'n landbouskema suksesvol kon bedryf, sou die regering naastenby £120 000 per jaar spaar. Met sy beoordeling van die swartes se karakter was De Lotbinière daarvan oortuig dat dit verkeerd en onraadsaam sou wees “to feed them gratis for nearly two years, when their natural instincts and habits lead them to cultivate their own food requirements, which occupation comes as second nature, and in so doing they would improve instead of deteriorate physically and morally if fed free.”⁷³

Op 12 Augustus 1901 het genl.maj. W.F. Kelly, adjudant-generaal van die Britse magte in Suid-Afrika, aangekondig dat die swartes in vlugtelingekampe tydens die reënseisoen voedsel vir eie gebruik kon verbou. Verlate plase kon daarvoor benut word. Terselfdertyd moes dit onder die swartes se aandag gebring word dat hulle na die oorlog geen aanspraak op die grond wat hulle tydelik gebruik het, sou hê nie. Op die voordele van die oeste was hulle ten volle geregtig, maar die regering het die reg behou om oorskotgraan aan te koop.⁷⁴

Sonder enige vertraging het die Britse troepe begin om swart vlugteling na kleiner kampe in die beskermdede gebiede langs die spoorlyne te verskuif. Die verkleining van die swart konsentrasiekampe was nie slegs op die verbetering van sanitêre maatreëls en die voorkoming van die onbeheerbare verspreiding van siektes gemik nie, maar ook daarop om genoeg bewerkbare grond binne die beskermdede gebiede naby aan die spoorwegstelsel te voorsien. Aangesien gesaaides tydens militêre bedrywighede beskerming aan die kommando's kon

---

⁷³ TAB, SNA 59, 2097, report Native Refugee Department Johannesburg to High Commissioner, 30.09.1901, pp. 3-4.

⁷⁴ TAB, MGP, volume 125, AG/ Circular Memorandum/ no. 50, 13284/01, Cultivation of Crops, etc., by Native Refugees, Army Headquarters Pretoria, 12.08 1901, p. 141.

verleen, het Kitchener bepaal dat geen grond binne 1,61 kilometer van 'n blokhuis af bewerk mag word nie.⁷⁵

Noodsaaklike implemente vir die bewerking van landerye, soos ploëë, skoffels, en pikke is aangeskaf, asook saad. Die grond is gewoonlik met pikke en skoffels voorberei omdat daar 'n tekort aan trekosse was. Tot die superintendente van die swart konsentrasiekampe se verbasing het hulle bevind dat die swartes vergeet het hoe om hierdie primitiewe gereedskap te gebruik en die omdolwe van die landerye met ploëë verkies het. Ongeveer 150 ploëë is daarvoor gebruik. Elke swart kamp is van 'n aantal ploëë voorsien, terwyl hulp aan elke gesin verleen is om drie akker (1,2 hektaar) grond te bewerk. Dit was gewoonlik die ou mans, vroue en kinders wat op die lande gepik en geskoffel het. Gevolglik is die voorsiening van arbeid aan die leër geensins benadeel nie. Ten spyte van die talle probleme waarmee die DNV te kampe gehad het, het De Lotbinière en sy departement deur harde werk daarin geslaag om in 'n kort tydperk baie te vermag. Al gou is ongeveer 9 000 akker (3 600 hektaar) grond met die swartes se stapelvoedsel, naamlik sorghum, mielies en pampoen, beplant.⁷⁶

Ten opsigte van die hervestiging van swart vlugteling op uitgesoekte grond of in lokasies langs die spoorlyne is geen bewyse gevind om te bepaal of die swart kampinwoners op Heidelberg daaraan onderwerp is of met die verbouing van graangewasse gemoeid was nie. Uit die statistieke op p. 327 kan daar tog 'n afleiding in dié verband gemaak word. In Augustus 1901 was daar 2 945

---

⁷⁵ TAB, Transvaal Administration Reports for 1902, final report of the work performed by the Native Refugee Department of the Transvaal from June 1901 to December 1902, p. 4; Peter Warwick, *Black people and the South African War 1899-1902*, p. 153.

⁷⁶ TAB, Transvaal Administration Reports for 1902, final report of the work performed by the Native Refugee Department of the Transvaal from June 1901 to December 1902, p. 4.

inwoners in die swart konsentrasiekamp op die dorp. Aan die einde van Oktober was daar 1 966 inwoners, wat aandui dat ongeveer eenduisend swartes – mans, vroue en kinders – waarskynlik voortaan by landbou betrokke sou wees.

Die swart lokasies het teen Desember 1901 so toegeneem dat Maxwell die hoop uitgespreek het dat hulle spoedig selfonderhoudend sou wees. Nie net moes hierdie swart eenhede genoeg voedsel vir hul eie gebruik in die komende jaar produseer nie, maar ook “possibly be able ... to assist in supplying the Army with forage and vegetables.”⁷⁷ Die swart vlugteling in die konsentrasiekamp op Greylingstad het met die verwerking en aanplant van gewasse op 60 akker (24 hektaar) begin. Vir De Lotbinière was dit belangrik dat hierdie projek op Greylingstad “be pushed at once .. and the natives there allowed to go on with their work.”⁷⁸

Oor genoemde 24 hektaar het daar verwarring ontstaan wat oor-en-weer beskuldigings tot gevolg gehad het. Die nuwe bevelvoerder van die Britse troepe op Greylingstad, majoor A.E. Jenkins, het heftig beswaar gemaak teen die aanklagte dat hy nie ten gunste van die bewerking van landbougrond in dié omgewing deur swart vlugteling was nie. Volgens Jenkins het die vorige bevelvoerder, kol. Cooke, aan hom die 24 hektaar getoon wat hy vir die swart vlugteling toegeken het om te bewerk. Die verwarring het oor ‘n bykomende 24 hektaar gehandel wat Jenkins aan ene Engelbrecht en vier ander burgers toegeken het. Hierdie grond was volgens Jenkins “outside the limit”.⁷⁹ ‘n Briefwisseling oor hierdie saak het gevolg waarby Maxwell, die bevelvoerder op

---

⁷⁷ TAB, MGP 139, 16726B/01, Minute, Military Governor Pretoria to Chief of Staff Headquarters Pretoria, 14.12.1901, p. 107.

⁷⁸ TAB, MGP volume 125, 13284/01, brief G. de Lotbinière aan Militêre Goewerneur Pretoria, ongedateerd.

⁷⁹ *Ibid.*, letter major A.E. Jenkins Commanding troops Greylingstad to GOC Heidelberg, 13.10.1901, p. 149.

Standerton, Jenkins self en genl.maj. Gordon, bevelvoerder op Heidelberg, betrek is.⁸⁰ Op 16 Oktober 1901 het Gordon hierdie aangeleentheid tot 'n punt gedryf deur Jenkins in sy optrede gelyk te gee. Volgens Gordon het die persoon wat die saak aan Maxwell gerapporteer het, oorhaastig opgetree, aangesien Jenkins alles in sy vermoë met betrekking tot die swart vlugteling en die verbouing van gewasse gedoen het. Gordon het persoonlik met Jenkins hieroor in gesprek getree. Hy het tot die slotsom gekom dat die 24 hektaar grond aan die vyf burgers “in no way interferes with the land the natives are to cultivate.”⁸¹

Alhoewel geen verdere inligting oor swart boerderybedrywighede op Greylingstad beskikbaar is nie, kan daar aanvaar word dat toereikende graanproduksie die swart vlugteling in staat gestel het om ook hulle gesinne te onderhou. Volgens De Lotbinière was dit nie moontlik om 'n uitvoerige verslag oor ingesamelde oeste oor die hele Transvaal op te stel nie. Die agterdogtige geaardheid van die swartes wat hulle ongehinderd aan groenmielies gehelp en sover moontlik die oeste verberg het, was volgens hom grootliks daarvoor verantwoordelik. Ten spyte daarvan het De Lotbinière geskat dat die ongeveer 20 000 sakke wat die mielieoes opgelewer het, die naoorlogse terugstuur van swart vlugteling na hulle tuistes sou bespoedig. Planne vir die verbouing van gewasse tydens die oorlog deur swart vlugteling het nie die resultate opgelewer waarop De Lotbinière gehoop het nie. Dit kon aan faktore soos droogte, ontoereikende voorbereiding van landerye en laat saaityd toegeskryf word. Alhoewel hy erken het dat sommige skemas 'n algehele mislukking was, het hy tog gereken dat “the cultivation work was not without results and the money expended not entirely wasted.”⁸² Voldoende graan is in depots geberg om die

---

⁸⁰ *Ibid.*, pp. 146-151.

⁸¹ *Ibid.*, letter GOC Heidelberg to A.A. General Standerton, 17.10 1901, p. 148.

⁸² TAB, Transvaal Administration Reports for 1902, final report of the work performed by the Native Refugee Department of the Transvaal from June 1901 to December 1902, p. 4.

swart vlugteling vir 'n jaar na hulle vrylating en terugkeer na hulle tuistes van voedsel te voorsien. Boeregesinne wat na die oorlog ook huiswaarts gekeer het, het rantsoene vir slegs vier tot ses weke ontvang. Dis ironies dat die DNV die teruggekeerde swart plaaswerkers vir ongeveer ses maande na die oorlog gevoed het.⁸³

Die haglike toestande waarin swart vlugteling in die swart konsentrasiekampe tot voor die stigting van die DNV in Junie 1901 geleef het, was ook op die kampinwoners van die Heidelbergse swart konsentrasiekamp van toepassing. In teenstelling met die inwoners van die blanke kamp op die dorp, wat rantsoene ontvang het, was die inwoners van die swart kamp op hulleself aangewese. Behuising het nie bestaan nie. Hulle moes self skuilings vir beskerming teen die natuurelemente oprig en middels teen siektes was moeilik bekombaar.

Vallentin het op 11 Maart 1901 die ernstige siektetoestand wat onder die swart vlugteling in die Heidelbergse kamp geheers het, onder die aandag van Maxwell gebring. Dit het hom genoodsaak om van die dienste van die distriksgeneesheer gebruik te maak om die siekes te ondersoek. Toenemende armoede onder die swart inwoners het veroorsaak dat hulle die distriksgeneesheer nie vir sy dienste kon betaal nie. Vallentin het hom verplig gevoel om magtiging vir vergoeding teen £10 per maand aan die distriksgeneesheer aan te vra. Mediese sorg was volgens Vallentin absoluut noodsaaklik, aangesien die swartes teen 'n gemiddeld van een per dag gesterf het.⁸⁴

---

⁸³ Stowell V. Kessler, "Die konsentrasiekampe vir swartes en kleurlinge", in Fransjohan Pretorius (red.), *Verskroeiide aarde*, p. 147.

⁸⁴ TAB, MGP 78, 2713/01, telegram District Commissioner Heidelberg to Military Governor Pretoria, 11.03.1901.

Die mediese offisier op Heidelberg, dr. George Turner, het Vallentin se verslag op 13 Maart beaam en die verergering van die koorstoestand waarin baie swart vlugteling verkeer het, aan 'n gebrek aan behoorlike voedsel toegeskryf. Volgens Turner het die ongeveer 600 swart kampinwoners meesal van die "carcasses of animals dead of lung sickness" geleef. Hierdie ongesonde toestand waarin die vlugtelingswartes verkeer het, moes volgens Turner dringend aandag geniet. Gevolglik het hy aanbeveel dat die "good class of black", wat in die Johannesburgse goudmyne werksaam was, die geleentheid moes aangryp om hulle afhanklikes van geld te voorsien. Die vroue tuis het probeer om as wasvroue hulle gesinne te onderhou, maar die skaarste aan werk van hierdie soort het hulle laat noustrop trek. Turner het sy argument soos volg gestel: "They are much more deserving of assistance than the dirty shiftless burghers and are quite as dangerous when sick as white people."⁸⁵ Maxwell het die volgende dag op Turner se telegram gereageer deur hom te versoek om met die Superintendent van Naturellesake in Johannesburg in verbinding te tree ten einde "remittance from the husbands of these people" te verkry.⁸⁶ Op 16 Maart het Maxwell 'n soortgelyke boodskap aan Vallentin gestuur.⁸⁷

Vallentin was bekommerd oor die siektes onder die swart kampinwoners en het op 15 Maart 1901 'n voorstel in hierdie verband aan Maxwell in Pretoria voorgelê. Dit het die oprigting van 'n klein hospitaal vir die Heidelbergse swart kampinwoners en die aanstelling van 'n swart vrou as verpleegster teen een

---

⁸⁵ *Ibid.*, telegram George Turner M.O.H. to Military Governor Pretoria, 13.03.1901, p. 7.

⁸⁶ TAB, MGP 219, letter book 01.03 – 14.04.1901, letter no. 290, Maj. Asst. Military Governor of Pretoria to District Commissioner Heidelberg, 14.03.1901.

⁸⁷ TAB, MGP 78, 2713/01, telegram Military Governor of Pretoria to District Commissioner Heidelberg, 16.03.1901, p. 6.

sjieling per dag met rantsone behels.⁸⁸ Maxwell het Vallentin die volgende dag toestemming gegee om voort te gaan. Indien dit absoluut noodsaaklik was, kon hy 'n swart verpleegster een sjieling per dag betaal en 'n klein, tydelike hospitaal vir die swart kampinwoners oprig.⁸⁹

Turner rapporteer op 13 Maart 1901 dat siektes in die swart konsentrasiekamp op Heidelberg tog in 'n mate afgeneem het omdat daar 'n verandering in die watervoorsiening plaasgevind het. Die gebruik van twee waterkarre wat die leër aan die swart konsentrasiekamp gelewer het, het volgens hom grootliks tot die afname in siektegevalle bygedra. Die leër het egter hierdie waterkarre onder die voorwendsel van militêre noodgevalle teruggekommandeer. Turner het hierdie optrede as belaglik beskryf en was van plan om 'n verslag daaroor in te dien.⁹⁰ Of dit ooit gebeur het, kon nie vasgestel word nie. Die waterkarre is teen 16 Maart nog nie aan die leër teruggestuur nie.⁹¹ Vallentin het op 18 Maart oor dié waterkarre, wat deur die General Officer Commanding (G.O.C.) en die South African Constabulary (S.A.C.) aangevra is, soos volg aan Maxwell gerapporteer: "... both state their respective water cart will be returned when replaced at present. They cannot absolutely give them up."⁹² Uit die verdere briefwisseling kon daar nie bepaal word of die G.O.C. en die S.A.C. die twee waterkarre teruggestuur het nie.

---

⁸⁸ *Ibid.*, telegram District Commissioner Heidelberg to Military Governor of Pretoria, 15.03.1901, p. 8.

⁸⁹ *Ibid.*, telegram Military Governor Pretoria to District Commissioner Heidelberg, 16.03.1901, p. 6.

⁹⁰ *Ibid.*, telegram George Turner M.O.H. to Military Governor of Pretoria, 13.03.1901, p. 7.

⁹¹ *Ibid.*, telegram Military Governor of Pretoria to District Commissioner Heidelberg, 16.03.1901, p. 6

⁹² *Ibid.*, telegram District Commissioner Heidelberg to Military Governor of Pretoria, 18.03.1901, p. 5

Na die totstandkoming van die DNV wil dit voorkom of daar 'n verbetering in die gezondheidstoestand van die swart vlugteling in die swart konsentrasiekamp op Heidelberg ingetree het. Dit blyk uit 'n brief wat De Lotbinière op 28 Januarie 1902 aan die Sekretaris van die Transvaalse Administrasie in Johannesburg gerig het. Twee sake wat in die brief genoem word, verdien aandag. Eerstens praat De Lotbinière van meer as een swart vlugtelingekamp op Heidelberg. Hiervoor kan daar twee verklarings bestaan. Soos die blanke konsentrasiekamp op Heidelberg uit verskillende kampe bestaan het, kon dit om administratiewe en organisatoriese redes ook die geval met die swart konsentrasiekamp op die dorp gewees het. Die statistieke ten opsigte van die Transvaalse swart konsentrasiekampe vir Oktober 1901 onderskryf hierdie bewering. Die swart konsentrasiekampe op Heidelberg, Klippoortje en Nigel is ten opsigte van die hoeveelhede voedsel wat verskaf is, die kostes vir die regering daaraan verbonde en die bedrag wat van die swartes verhaal is, saamgehaak. 'n Ander verklaring hiervoor kan wees dat De Lotbinière na nog 'n swart konsentrasiekamp op Heidelberg, naamlik die een op Klippoortje, verwys het, wat dalk ook onder die beheer van dieselfde mediese offisier, ene Stewart, geval het. Laasgenoemde rede verklaar ook die lae sterftesyfer in hierdie twee swart konsentrasiekampe.

Tweedens het De Lotbinière Stewart se voortreflike werk onder die aandag van die Transvaalse Administrasie gebring. Alhoewel Stewart nie oor voldoende geneeskundige kwalifikasies beskik het nie, het uitstekende getuigskrifte hom as uiters geskik vir hierdie taak verklaar. Hy het sy werk in die swart konsentrasiekampe tot De Lotbinière se groot tevredenheid verrig. Terselfdertyd voeg hy by dat selfs die "death rate in the camps under his charge being very fair." Gekwalifiseerde medici was in daardie stadium baie skaars. Gevolglik het De Lotbinière alles in sy vermoë gedoen om Stewart se dienste te behou, aangesien hy volgens Milner se proklamasie no. 103, volume IV, Transvaal no.1 van 1902, spesiale toestemming daarvoor moes verkry. Stewart se kennis van

die swartes se taal en gewoontes was vir De Lotbinière op hierdie tydstip van groter waarde as 'n gekwalifiseerde medikus se onvermoë om die swartes te verstaan.⁹³ Die Transvaalse Administrasie het De Lotbinière se skrywe gunstig oorweeg. Stewart kon hierdie spesiale werk in die Heidelbergse swart konsentrasiekamp voortsit terwyl hy in diens van die militêre owerhede gestaan het. As hierdie militêre verbintenis tot 'n einde sou kom, sou hy van 'n private mediese praktyk uitgesluit wees. Daarby kon hy as onopgeleide geneeskundige nie registreer of gelisensieer word om in Transvaal as 'n mediese praktisyn te praktiseer nie.⁹⁴

Die mediese dienste in blanke konsentrasiekampe – wat groot gebreke gehad het – het in die geval van swart konsentrasiekampe feitlik nie bestaan nie. Die ernstige tekortkominge in die Britse leër se mediese dienste was nie bevorderlik vir die swart kampinwoners se fisieke welstand nie. Aanvanklik het die owerhede versuim om aan die swart kampinwoners mediese dienste te verskaf omdat die Britse koloniale beleid daarop ingestel was om die gesondheid van die Britse garnisoene en die blanke inwoners te bevorder. Die welstand van die inheemse bevolking is volgens Stowell Kessler oorweeg “only when it was being ravaged by epidemics such as plague and tuberculosis. And (even) then, the colonial government was not so much concerned about these people’s wellbeing as it was worried that the epidemic might spread to the white community, or severely disrupt the labour market.”⁹⁵

---

⁹³ TAB, Colonial Secretary, CS 64, 866/02, letter G. de Lotbinière, Native Refugee Department to Secretary Transvaal Administration Johannesburg, 28.01.1902; British Bluebooks Cd 934, Native Refugee Camps, Transvaal, October 1901, p. 75.

⁹⁴ *Ibid.*, letter Assistant Secretary Transvaal Administration to G. de Lotbinière, 01.02.1902.

⁹⁵ Stowell V. Kessler, “Die konsentrasiekampe vir swartes en kleurlinge”, in Fransjohan Pretorius (red.), *Verskroeiende aarde*, pp. 148-149. Kessler verwys na

Die gebrekkige mediese dienste in die blanke konsentrasiekampe het tot 'n buitengewoon hoë sterftesyfer gelei. Die sterftesyfers in die meeste swart konsentrasiekampe, waar feitlik geen mediese dienste verskaf is nie, het in Desember 1901 'n hoogtepunt bereik. Alhoewel De Lotbinière in sy finale verslag oor die redes vir die sterftesyfer geen swart konsentrasiekamp by name genoem het nie, het hy die sterfgevälle in die vier swart konsentrasiekampe in die Heidelbergse distrik ook ingesluit. Swartes kon nie in normale toestande en skielike veranderinge gedy as hulle na nuwe toestande, water, voedsel en grond oorgeskakel het nie. Dit sou tyd verg om by die nuwe omstandighede aan te pas. Daarby het die beperkte gebiede (restricted areas) wat onder militêre beskerming gestaan het, veroorsaak dat die swartes se hutte veel nader aan mekaar as onder normale omstandighede gestaan het. Hierdie opset het veroorsaak dat die swartes daaronder gely het, aangesien epidemies soos waterpokkies en masels die swart kampe getref en die dodetal geweldig laat styg het.

Om hierdie situasie te verbeter, het mediese offisiere van nabygeleë blanke konsentrasiekampe volgens die DNV se verslag van 1902 die swart kampe daaglik teen betaling besoek. Aangesien die toediening van medisyne weinig effek getoon het, het die DNV hulle eerder op die verdeling van die kampe, verbeterde watervoorsiening en veral beter voedselvoorrade toegespits. Waar moontlik, is vars melk, groot hoeveelhede geblikte melk, Bovril en mielieblom gratis aan die swart kampinwoners voorsien. Daarby is winkels in die swart kampe geopen waar die swartes benodighede soos meelblom, suiker, koffie, Boermeel, klerasie, ensovoorts, teen kosprys kon aankoop. Volgens De

---

M.S. Stone se ongepubliseerde proefskrif, Universiteit van Londen, "The Victorian Army: health, hospitals and social conditions as encountered by British troops during the South African War, 1899-1902", p. 15.

Lotbinière het die uitreiking van melk en voedselvoorrade die inwoners in die swart konsentrasiekampe baie goed gedoen.⁹⁶

De Lotbinière se relaas oor die uitbreek van, onder andere, masels in die swart konsentrasiekampe val egter vreemd op, aangesien hy geen melding van die gevolge van hierdie siekte, soos longontsteking, brongitis en diarree gemaak het nie. In teenstelling met die verslae oor die blanke konsentrasiekampe waar siektes en sterftes noukeurig aangeteken is, bestaan daar geen verslae oor die oorsake van sterftes in die swart konsentrasiekampe nie. Warwick wys daarop dat die redes vir individuele sterfgevallen “are rarely given.”⁹⁷ Die ontstellende sterftesyfer onder die swart kampbevolking kon volgens Kessler aan die tekort aan huisvesting en gebrek aan sanitêre geriewe toegeskryf word.⁹⁸

Statistieke ten opsigte van die getal inwoners en sterftesyfer in die swart konsentrasiekampe in die Heidelbergdistrik, naamlik op Heidelberg, Greylingstad, Nigel en Klippoortje, bring die volgende aan die lig:

---

⁹⁶ TAB, Transvaal Administration Reports for 1902, final report of the work performed by the Native Refugee Department of the Transvaal from June 1901 to December 1902, p. 3.

⁹⁷, Stowell V. Kessler, “Die konsentrasiekampe vir swartes en kleurlinge”, in Fransjohan Pretorius (red.), *Verskroeiende aarde*, pp. 150-151; Peter Warwick, *Black people and the South African War 1899-1902*, p. 152.

⁹⁸ Stowell V. Kessler, “Die konsentrasiekampe vir swartes en kleurlinge”, in Fransjohan Pretorius (red.), *Verskroeiende aarde*, p. 151.

Heidelberg

Kampinwoners

Sterftesyfer

Datum	M	V	K	T	M	V	K	T	%
Jul. 1901	629	672	1 175	2 476	-	-	-	-	-
Aug. 1901	817	836	1 292	2 945	-	-	-	-	-
Sept. 1901	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Okt. 1901	733	474	759	1 966	5	3	26	34	1,73
Nov. 1901	762	512	799	2 073	2	-	20	22	1,06
Des. 1901	797	541	830	2 168	5	3	26	34	1,57
Jan. 1902	823	586	892	2 301	-	-	15	15	0,65
Feb. 1902	836	603	905	2 344	2	1	23	26	1,11
Mrt. 1902	849	607	916	2 372	1	-	3	4	0,16
Apr. 1902	855	622	946	2 423	2	-	4	6	0,25
Mei 1902	848	645	991	2 484	1	-	2	3	0,12
Jun. 1902	382	656	968	2 006	-	-	-	-	-
Jul. 1902	413	621	902	1 936	3	1	2	6	0,31

Greylingstad

Kampinwoners

Sterftesyfer

Datum	M	V	K	T	M	V	K	T	%
Jul 1901	253	332	586	1 171	-	-	-	-	-
Aug. 1901	349	543	939	1 831	-	-	-	-	-
Sept. 1901	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Okt. 1901	393	567	954	1 914	-	-	-	-	-
Nov. 1901	473	719	1 184	2 376	2	9	43	54	2,28
Des. 1901	472	711	1 131	2 314	6	7	67	80	3,46
Jan. 1902	454	700	1 054	2 208	6	4	66	76	3,44
Feb. 1902	462	702	1 029	2 193	1	1	32	34	1,55
Mrt. 1902	456	699	1 013	2 168	-	2	14	16	0,74
Apr. 1902	456	699	1 009	2 164	2	1	9	12	0,55
Mei 1902	458	689	978	2 125	-	-	9	9	0,42
Jun. 1902	487	685	975	2 147	-	2	6	8	0,37
Jul. 1902	510	703	1007	2 220	4	2	3	9	0,41

Nigel/Floridakop

Datum	Kampinwoners				Sterftesyfer				
	M	V	K	T	M	V	K	T	%
Okt. 1901	123	250	519	892	-	-	-	-	-
Nov. 1901	163	328	659	1 150	1	1	18	20	1,74
Des. 1901	170	330	628	1 128	1	2	38	41	3,63
Jan. 1902	177	358	650	1 185	1	1	32	34	2,87
Feb. 1902	186	380	680	1 255	2	4	14	20	1,59
Mrt. 1902	193	378	678	1 249	-	3	14	17	1,36
Apr. 1902	195	373	671	1 239	-	2	6	8	0,65
Mei 1902	199	372	666	1 237	1	4	8	13	1,05
Jun. 1902	207	364	660	1 231	1	3	4	8	0,65
Jul. 1902	220	359	655	1 234	-	2	5	7	0,57

Klippoortje

Datum	Kampinwoners				Sterftesyfer				
	M	V	K	T	M	V	K	T	%
Okt. 1901	251	495	834	1 580	-	-	-	-	-
Nov. 1901	271	493	825	1 589	2	1	12	15	0,94
Des. 1901	294	488	802	1 584	2	4	24	30	1,89
Jan. 1902	303	497	799	1 599	-	4	16	20	1,25
Feb. 1902	322	502	812	1 636	-	3	9	12	0,73
Mrt. 1902	336	519	837	1 692	-	-	7	7	0,41
Apr. 1902	343	515	824	1 682	1	-	10	11	0,65
Mei 1902	354	521	843	1 718	1	-	8	9	0,52
Jun. 1902	370	523	852	1 745	1	-	2	3	0,17
Jul. 1902	361	468	759	1 588	-	-	1	1	0,06 ⁹⁹

⁹⁹ TAB, British Bluebooks, Cd 934, Native Refugee Camps Transvaal, October 1901, p. 75; TAB, FK 607, CO, Native Refugee Camps, financial statement to November 1901, p. 368; TAB, Secretary Native Affairs, SNA volumes 20, 25, 28, 30, 44 and 59.

Wat uit die bostaande opvallend is, is die hoër sterftesyfer onder die swart kampinwoners van Greylingstad en Nigel as op Klippoortje en Heidelberg. Hierdie statistieke verklaar dan ook De Lotbinière se tevredenheid met Stewart se werk as mediese offisier van die swart konsentrasiekamp op Heidelberg, asook sy uitlating: “The death rate in the camps under his charge being fair”, waarna daar reeds verwys is.

Toe die amptelike dodetal in die Transvaalse swart konsentrasiekampe in Desember 1901 ‘n hoogtepunt met 1 160 sterftes (2,69%) uit ‘n totale kampbevolking van 43 120 bereik het,¹⁰⁰ het die swart konsentrasiekampe in die Heidelbergdistrik se bydraes tot dié sterftesyfer soos volg daar uitgesien: Klippoortje 30 sterftes (2,59%), Heidelberg 34 sterftes (2,93%), Nigel 41 sterftes (3,53%) en Greylingstad die hoogste, naamlik 80 sterftes (6,9%). Heidelbergdistrik se totale bydrae tot die Transvaalse sterftesyfer in hierdie maand het op 185 (15,95%) te staan gekom, terwyl sy bydrae in Februarie 1902, 92 sterftes (17,36%) uit 530 Transvaalse sterftes beloop het. Die Transvaalse en Heidelbergdistrik se sterftesyfers vir die tydperk November 1901 tot Februarie 1902 het 3 638 en 533 respektiewelik getel. Heidelbergdistrik se bydrae (533) het 14,65% van die Transvaalse sterfgevälle (3 638) verteenwoordig. In dieselfde tydperk het Greylingstad met 244 sterftes (45,78%) boaan die lys in die Heidelbergdistrik geëindig het, gevolg deur Nigel met 115 (21,57%), Heidelberg met 97 (18,2%) en Klippoortje met 77 (14,44%).

Wanneer die statistieke met betrekking tot die sterftesyfer van die Heidelbergse blanke sowel as swart konsentrasiekamp vir die tydperk Oktober tot Desember 1901 in oënskou geneem word, is die bevindings soos volg: Elk van die twee konsentrasiekampe se kampinwoners het ongeveer 2 000 siele getel. In hierdie

---

¹⁰⁰ TAB, Transvaal Administration Reports for 1902, final report of the work performed by the Native Refugee Department of the Transvaal from June 1901 to December 1902, p. 3.

tydperk was die swart konsentrasiekamp se persentasie sterfgevallen elke maand laer as dié van die blanke konsentrasiekamp. Toe die sterftesyfer in Desember 1901 in die Transvaalse swart konsentrasiekampe 'n hoogtepunt bereik het, het die swart konsentrasiekamp se persentasie sterfgevallen op 1,57% (34 oorledenes uit 2 168 inwoners) en die blanke konsentrasiekamp s'n op 1,67% (37 oorledenes uit 2 212) te staan gekom. Hierdie laer persentasie ten opsigte van sterftes in dié swart konsentrasiekamp was moontlik aan die volgende faktore te wyte: Eerstens moet Stewart se werk as mediese offisier in die swart konsentrasiekamp en De Lotbinière se vertroue in hom nie geringskat word nie. Tweedens kon die swartes deur die bestaan van 'n blanke konsentrasiekamp op dieselfde terrein, moontlike kontak met die blanke ingesetenes en aanhoudende beïnvloeding van veral Stewart dalk tot die nakoming van verbeterde gesondheidsmaatreëls beweeg gewees het. Derdens kon Stewart met sy kennis van die swartes se taal en gewoontes tydens gereelde besoeke aan die swart konsentrasiekamp 'n heilsame invloed op hulle denke uitgeoefen het. Op dié wyse kon hy die moontlike, heersende wantroue teenoor die blankes grotendeels uit die weg geruim het. Hieroor het Maxwell reeds op 19 Desember 1901 sy kommer in 'n skrywe aan Lagden, uitgespreek. Die swartes het nie geweet na wie om op te sien nie, aangesien hulle met verskeie bevelvoerders, intelligensie-agente, kommandante en distrikskommissarisse moes onderhandel. Hy het hierdie probleem soos volg saamgevat: "One day they are trusted, the next day with suspicion".¹⁰¹ Lagden het met Maxwell saamgestem dat "the Native Chiefs do not know whom they are to look to in the present situation, and that they are at times wrongly suspected and misjudged."¹⁰² Stewart, met al sy goeie hoedanighede, het dus in 'n gunstige posisie verkeer om as 'n amptenaar in

---

¹⁰¹ TAB, MGP 141, 17358B/01, minute Military Governor of Pretoria to Commissioner Native Affairs Pretoria, 19.12.1901, p. 47.

¹⁰² *Ibid.*, letter Commissioner Native Affairs to Military Governor of Pretoria, 31.12.1901, p. 46.

diens van die Britse militêre owerhede beter vertrouensverhoudinge tussen blank en swart teweeg te bring.

Onwillekeurig ontstaan die vraag: waaraan was die hoë sterftesyfer in die swart konsentrasiekampe in die Heidelbergdistrik te wyte? Geneeshere het swart konsentrasiekampe egter selde of nooit besoek nie. In teenstelling met die blanke konsentrasiekampe wat oor voldoende mediese personeel beskik het, het die swart konsentrasiekampe daaraan mank gegaan. Ten spyte hiervan het die Heidelbergse swart konsentrasiekamp soos reeds genoem in Desember 1901 oor 'n laer sterftesyfer as die blanke kamp op die dorp beskik. Daarby is die werwing van medici in Brittanje vir die blanke kampe in Suid-Afrika in Januarie 1902 gestaak. Die hoë sterftesyfer moet egter voor die deur van die Britse leër gelê word. Deur 'n maandelikse besparing van £10 000 wou hulle eerder die leërafdelings van voedsel en arbeid voorsien sodat hulle die Randse goudmyne, ook dié op Nigel, kon heropen. Die Britse leër was daarvan oortuig dat, so lank die voortbestaan van swart konsentrasiekampe geen risiko vir militêre gemeenskappe of blanke konsentrasiekampe ingehou het nie, daar van mediese ingryping geen sprake sou wees nie.¹⁰³

Die hoë sterftesyfer in sowel die blanke as swart konsentrasiekampe in Suid-Afrika het opslae in Brittanje gemaak. Emily Hobhouse, wat die Britse publiek oor die droewige bestaan van die inwoners in die blanke konsentrasiekampe ingelig het, kon weens 'n gebrek aan tyd en krag nie die toestande in die swart konsentrasiekampe ondersoek nie. Sy was aanvanklik onder die indruk dat die Fawcettkommissie of die Dameskommisie tydens hulle besoek aan Suid-Afrika ook die lewensomstandighede in die swart konsentrasiekampe sou inspekteer. Eers nadat hulle verslag verskyn het, het sy bemerk dat hierdie belangrike aspek van die konsentrasiekampe geen aandag geniet het nie. Sy het daarop reageer

---

¹⁰³ Stowell V. Kessler, "Die konsentrasiekampe vir swartes en kleurlinge", in Fransjohan Pretorius (red.), *Verskroeiide aarde*, pp. 152-153.

deur treurige verhale wat verskeie geestelikes wat in die swart konsentrasiekampe werksaam was, haar vertel het, onder H.R. Fox Bourne se aandag te bring.¹⁰⁴

Fox Bourne het op 24 Maart 1902 namens die Vereniging vir die Beskerming van Naturelle 'n skrywe in dié verband gerig aan die minister van kolonies, Joseph Chamberlain, waarin sekere voorstelle vervat is. Eerstens het hy die Britse regering gevra om ondersoek in te stel na die ingeperkte swartes en toe te sien dat hulle nie “met ... minder sorg en menslikheid as die Boere-‘refugees’ behandel word nie.” Tweedens het hy die regering versoek om ‘n meer omvattende verslag oor die toestande in die swart konsentrasiekampe op te stel. Derdens is die aanstelling van ‘n komitee van Suid-Afrikaanse dames soortgelyk aan die Fawcettkommissie aan die hand gedoen. Hierdie versoeke het op dowe ore geval en gevolglik is dit te betwyfel of die Britse regering die haglike toestande in die swart konsentrasiekampe enigsins simpatiekgesind was.¹⁰⁵

Gebrekkige statistieke ten opsigte van sterftesyfers verhoed geskiedkundiges om die volle omvang van die verlies aan swart menseleuens te bepaal. Erg verwaarloosde en onherkenbare grafte van onbekende swart vlugteling in die omgewing van die vier swart konsentrasiekampe in die Heidelbergdistrik is vandag die enigste getuies van die eens onsimpatieke beleid van die Britse regering waaronder hierdie swart vlugteling gebuk gegaan het.

Nog ‘n aspek van die bestaan van die swart konsentrasiekampe wat in noue verband met die sterftes gestaan het, was die swartes se bevolkingsaanwas. Die aantal geboortes in die verskillende swart konsentrasiekampe het sedert November 1901 deel van die maandelikse statistieke uitgemaak. Onderstaande

---

¹⁰⁴ Emily Hobhouse, *Die smarte van die oorlog en wie dit gely het*, p. 323.

¹⁰⁵ *Ibid.*, pp. 323-325.

tabel gee 'n uiteensetting van die aantal geboortes in die swart konsentrasiekampe in die Heidelbergdistrik vanaf November 1901 tot Julie 1902:

Geboortes

	1901			1902						
	Nov.	Des.	Jan.	Feb.	Mrt.	Apr.	Mei	Jun.	Jul.	Tot.
Heidelberg	2	2	2	1	4	6	6	-	6	29
Nigel/Floridakop.	-	4	2	5	1	3	4	6	3	28
Klippoortje	1	2	2	2	4	5	9	8	6	39
Greylingstad	5	4	2	-	4	-	-	1	2	18
Totaal	8	12	8	8	13	14	19	15	17	114¹⁰⁶

Bogenoemde syfers is misleidend en nie betroubaar nie. 'n Bevolkingsaanwas van 114 swart babas in nege maande is allesbehalwe geloofwaardig. Gedurende die Industriële Revolusie in Brittanje het die geboortesyfer weens haglelike lewensomstandighede die hoogte ingeskiet, dus moes dié neiging ook onder die swart vlugteling wat in soortgelyke omstandighede gelewe het, na vore gekom het. Dit is egter moontlik dat geboortes vanweë die swartes se gerapporteerde agterdochtige houding nie volledig opgeteken is nie of dat die mans as gevolg van werkomstandighede selde tuis was.

Die gesamentlike geboortesyfer in die swart konsentrasiekampe in die Transvaal het in die ooreenstemmende tydperk op 512 te staan gekom. Hieroor het De Lotbinière hom soos volg uitgelaat: "In studying these figures it must be borne in mind that, for some reason not understood, the natives objected to report 'births'; and I am of the opinion that for every one birth reported there were four or five

---

¹⁰⁶ TAB, FK 607, CO, Native Refugee Camps, financial statement to November 1901, p. 369; TAB, Secretary Native Affairs, volumes 20, 25, 28, 30, 44, 59.

left unreported. This objection on the part of natives to report births does not apply to deaths.”¹⁰⁷

Heidelbergdistrik se bydrae tot die swartes se geboortesyfer in die genoemde tydperk het op 114 te staan gekom. Indien hierdie syfer tot ‘n persentasie verwerk word, verteenwoordig dié distrik met sy vier swart konsentrasiekampe 22,27% van die geboortes in ongeveer 38 Transvaalse swart konsentrasiekampe. In die lig van De Lotbinière se bewering gee hierdie getalle ongetwyfeld nie ‘n ware beeld van die bevolkingsaanwas in die swart konsentrasiekampe weer nie.

Die Britse militêre owerhede se onsimpatieke beleid teenoor die swartes in die konsentrasiekampe word vervolgens ook uit hulle houding ten opsigte van onderwys aan swart kampkinders duidelik. In teenstelling met die onderrig wat blanke kampkinders in die Heidelbergse en alle ander blanke konsentrasiekampskole in Suid-Afrika ontvang het, het die swart kinders in hulle kampe aan die kortste end getrek. Hierdie aangeleentheid is ongelukkig te laat aangepak, toe samesprekings vir vrede reeds aan die gang was. ‘n Half-amptelike skrywe van E.B. Sargant, Direkteur van Onderwys, aan De Lotbinière oor die kwessie van onderwys aan swart kinders is selfs afgekeur. De Lotbinière het hom op 17 Mei 1902 in ‘n brief aan Lagden soos volg oor hierdie aangeleentheid uitgelaat: “I am of the opinion that, as the camps are only temporary, it is hardly worth while for the Educational Department to take this matter up. I am also of the opinion that, while the War lasts, the introduction of a new element into each Camp in the shape of a Schoolmaster or Clergyman of some denomination would only tend to unsettle the natives’ present system of

---

¹⁰⁷ TAB, Transvaal Administration Reports for 1902, final report of the work performed by the Native Refugee Department of the Transvaal from June 1901 to December 1902, p. 3.

control, and weaken the hands of my Superintendents.”¹⁰⁸ Lagden, wat waardering vir Sargant se standpunt gehad het, het hom met De Lotbinière se sienswyse vereenselwig deur te verklaar: “I deprecated any movement of that sort until more was known regarding the peace proposals as, if peace was assured, it would be useless to commence any Education work.”¹⁰⁹ Die owerhede het voorwaar hier ‘n gulde geleentheid om hierdie knelpunt uit die toekomstige politieke arena te lig en gelyke onderwys vir alle bevolkingsgroepe in ‘n toekomstige verenigde Suid-Afrika te verseker, deur die vingers laat glip.

Vrede is uiteindelik op 31 Mei 1902 gesluit. Net soos die blankes in die Heidelbergse blanke konsentrasiekamp na die oorlog op hulle plase hervestig is, moes daar ook vir die ongeveer 7 500 swartes in die vier swart konsentrasiekampe in hierdie distrik ‘n heenkome gevind word. De Lotbinière en sy departement, wat die swartes as “an asset of the farming industry” beskou het, het hulle doelbewus daarvoor beywer om die swart vlugteling deur oorreding aan te moedig om na die plase terug te keer “instead of going to other employment and to town locations.”¹¹⁰ Hieroor het H.M. Taberer, Naturelle Kommissaris vir die Pretoria- en Heidelbergdistrikte en bekend vir die bekwame wyse waarop hy met die swartes omgegaan het,¹¹¹ op 23 Februarie 1903 gerapporteer dat die swart vlugteling van die swart konsentrasiekampe in hierdie twee distrikte na hulle vorige woonplekke teruggekeer en hulle werk as plakkers op die Boereplase hervat het. Die swartes wat geweier het om weer in

---

¹⁰⁸ TAB, Secretary Native Affairs, SNA, 27, NA 1037/02, letter G.F. de Lotbinière to Sir Godfrey Lagden, Commissioner Native Affairs, 17.05.1902, p. 144.

¹⁰⁹ *Ibid.*, letter Sir Godfrey Lagden to De Lotbinière, 20.05.1902.

¹¹⁰ J.S. Mohlamme, “Vlugtelingekampe vir swartes in die Boererepublieke”, in Fransjohan Pretorius (red.), *Verskroeiende aarde*, p. 125. Mohlamme verwys na SNA 8, 1088/02, De Lotbinière aan Lagden, 27.05.1902.

¹¹¹ E. Rosenthal, “Taberer, Henry Melville”, in C.J. Beyers (red.), *Suid-Afrikaanse Biografiese Woordeboek*, V, p. 607.

diens van hulle vorige werkgewers te staan, is tegemoet gekom deurdat die keuse van 'n woon- en werkplek aan hulle oorgelaat is.¹¹²

De Lotbinière het hierdie saak as so belangrik beskou dat hy op 12 Julie 1902 in 'n omsendbrief opdrag gegee het dat die teruggekeerde burgers wat die kampe self besoek het om om hulle vroeëre plaaswerkers aansoek te doen, vriendelik behandel en alle moontlike bystand verleen moes word om hulle eertydse werkers so gou moontlik saam met hulle te neem. Wanneer hierdie verarmde swart werkers saam met hulle gesinne na hulle onderskeie bestemmings vertrek het, het hulle genoeg rantsoene vir een tot drie maande ontvang, met die verwagting dat hulle na drie maande weer selfversorgend sou wees. Rantsoene het uit twee lb. (0,9 kg) mielies per dag vir volwassenes, 1,5 lb. (0,675 kg) mielies per dag vir persone onder sestien jaar en een lb. (0,45 kg) sout per persoon bestaan. Indien die swartes geld gehad het, kon hulle die nodige kruideniersware en klerasie by die kampwinkels aankoop. Saad vir die plant van mielies en sorghum, asook grawe en pikke, is voor hulle vertrek kosteloos aan hulle voorsien. Ploëë, indien in voorraad, was teen kosprys minus 50% te koop.¹¹³ Die swartes het met hulle aankoms by hulle woonplekke onmiddellik met die aanlê van tuine begin. Volgens naturellekommissaris Taberer se verslag het die tuine van die swartes in die Heidelbergdistrik buitengewoon groot mielie-, sorghum-, pampoen- en ertappeloeste opgelewer, maar die gebrek aan reën in Januarie 1903 het verdere groei belemmer.¹¹⁴

---

¹¹² TAB, British Bluebooks, Cd 1551, Report by Native Commissioner, Pretoria and Heidelberg, 21.02.1903, p. 172.

¹¹³ J. Ploeger, *Die lotgevalle van die burgerlike bevolking gedurende die Anglo-Boereoorlog, 1899-1902*, V, pp. 43:43-43:44. Ploeger verwys na SNA 44, 1473/02, omsendbriewe L38 (12.07.1902) en 139 (18.07.1902).

¹¹⁴ TAB, British Bluebooks, Cd 1551, report by Native Commissioner, Pretoria and Heidelberg Districts, 21.02.03, p. 175.

Die vooruitsig dat die swartes teen die einde van 1902 selfversorgend sou wees, het teen Desember geblyk wensdenkery te wees. In agt droogtegeteisterde Transvaalse distrikte, met inbegrip van Heidelberg, het voedselvoorsiening aan die swartes daaglik meer problematies geword. In Suid- en Oos-Transvaal en by Rustenburg in die weste was die droogte op sy ergste. De Lotbinière het gevrees dat 'n tekort aan graan vir swartes se gebruik die volgende vyftien maande ernstige afmetings kon aanneem, aangesien "the natives' reserves of pit mealies are all exhausted in the above named districts." Om hierdie probleem die hoof te bied, het De Lotbinière voorgestel dat agt bestaande graandepots, waaronder die een op Heidelberg, gesluit word en dat elf graandepots wat hy as noodsaaklik geag het, onder andere dié op Greylingstad in die Heidelbergdistrik, behou word. Hieraan is uitvoering gegee. Saam met die graandepot in Johannesburg het al hierdie depots op 31 Desember 1902 oor ongeveer 5 200 sakke graan met 'n boekwaarde van £4 888 beskik.¹¹⁵

Die hervestiging van die swart vlugteling het vinniger verloop as dié van die blanke konsentrasiekamp op Heidelberg se inwoners. Die swart kamp op Nigel het reeds op 31 Augustus 1902 gesluit terwyl dié op Heidelberg en Klippoortje op 25 Oktober en dié op Greylingstad op 31 Oktober gevolg het.¹¹⁶ Die sluiting van die swart konsentrasiekampe op Heidelberg en Klippoortje op dieselfde datum, wek die indruk dat dit één kamp was. Dokumentêre bewyse bring egter aan die lig dat dié twee kampe inderdaad afsonderlik van mekaar bestaan het.

Taberer het na sy besoek aan die Pretoria- en Heidelbergdistrikte, waartydens hy hom van die lewensomstandighede van die swartes vergewis het, op 21

---

¹¹⁵ TAB, Secretary Native Affairs, SNA 72, 2500/02, letter G. de Lotbinière to Secretary for Native Affairs Johannesburg, 12.12.1902, pp. 7-9.

¹¹⁶ *Ibid.*, SNA 98, 253/02, Native Refugee Department Transvaal, November 1902.

Februarie 1903 'n verslag die lig laat sien oor 'n aantal aspekte, waarvan die onderstaandes aandag verdien.

Eerstens het die hervestiging van swart vlugteling in hierdie twee distrikte volgens hom baie suksesvol verloop. Dit het hy toegeskryf aan die swartes se kenmerkende maklike aanpassing by veranderende omstandighede en in 'n groot mate "to the happy hand to mouth existence which they enjoy."

Tweedens het die swart vlugteling wat nadelig deur die oorlog geraak is, volgens Taberer veranderinge in die administrasie verwelkom en op 'n stil, wetsgehoorsame wyse gevestig geraak. Gevolglik het Taberer geen moeilikhede met die swartes voorsien nie, veral omdat die meeste hoofmanne (chiefs) gretig was om die departementele amptenare behulpsaam te wees.

Derdens is die swart vlugteling volgens die verslag ontnugter wat betref hulle toekomsverwagtinge. Die volgende aanhaling uit Taberer se verslag verklaar hierdie teleurstelling: "They have readily accepted the change of Government, and the expressed joy with which they welcomed the ultimate success of the British arms was greatly the outcome of a hope that under the just British Government they would be able to do as they pleased, and there would not be the necessity to perform even as little work as they performed under Boer rule. They expected to be given the choice of the conquered Boers' farms and to be allowed to live wherever they pleased, and openly expressed surprise, and in some cases almost indignation, at the British Government allowing the Boers to retain their farms." Hierdie onrealistiese verwagtings van die swartes is gou die nek ingeslaan. Hulle aandeel in die naoorlogse ontwikkeling van die land sou voortaan meer van hulle verg as in die verlede, terwyl die verbetering van hulle lewensomstandighede en status meer voorrang sou geniet. Taberer het tydens sy besoek aan hierdie twee distrikte tot die gevolgtrekking gekom dat die swartes se beleid daarop gemik was "to welcome the British Government and despise the conquered Boers. This was only the usual native practice of jumping down on the

right side of the fence, but I am pleased to say that after a great deal of trouble taken in explaining that not only was there no longer a barbed wire fence, but no fence at all, upon which they could sit and watch, they are gradually grasping the, to them, strange situation, and have accepted the fact that British and Boer are henceforth to live side by side, and unite in one common endeavour to restore the country to its pre-war state, and to work together for its future prosperity, and that they, the natives, have the part to fulfil in these united efforts.”

Vierdens, soos in die geval van die oudburgers, is daar ook kompensasië vir verliese wat die swartes tydens die oorlog gely het, toegestaan. Die swartes in hierdie twee distrikte het 'n groot aantal eise by die kantoor van die Naturelle Kommissaris ingedien. Tot met die verskyning van Taberer se verslag is eise teen die leër vir 'n bedrag van £4 733, gesteun deur kwitansies, reeds ingedien. Taberer het onderneem om so gou moontlik, sodra hy die nodige tyd daarvoor kon inruim, hieraan aandag te gee.

Vyfdens het Taberer oor die algemeen oor die goeie gesindheid van die swartes in hierdie twee distrikte gerapporteer dat hulle “... are easily led, and with a strong and respected personality, those in charge of them can do much to guide them in the right path.” Terselfdertyd het hy ook erken dat die swartes nie meer werk verrig het as wat nodig was nie. Alhoewel hulle 'n groot mate van onderrig geniet het, het dit nie gedien “to raise them in the social scale.” Tog het belowende vooruitsigte bestaan dat, met 'n “sound policy, the material we have to deal with is capable of being moulded into a useful article. The natives of these districts are law-abiding, and serious crimes are not of frequent occurrence.”¹¹⁷

Met vredesluiting moes die swart soldate in die Britse leër, wat tot die burgers se groot ergeenis tydens die oorlog ook in die Heidelbergdistrik aktief was, net soos

---

¹¹⁷ TAB, British Bluebooks, Cd 1551, report by Native Commissioner, Pretoria and Heidelberg Districts, 21.02,1903, pp. 172-176.

die burgers die wapens neerlê. Die Kommissaris vir Naturelle Sake, Lagden, was van mening dat so 'n wapenneerlegging op 'n vreedsame wyse kon geskied indien slegs die amptenare van sy departement, sonder inmenging van die leër of die polisie, daarby betrokke sou wees.¹¹⁸

Taberer het op 1 September 1902 al die swart leiers, “chiefs and headmen”, in die Pretoria- en Heidelbergdistrik byeengeroep en die situasie ten opsigte die besit van wapens en ammunisie aan hulle verduidelik. Aangesien die swartes voortaan Britse beskerming sou geniet, was daar geen rede vir hulle om hul wapens te behou nie. Hierop het die opperhoofde en die hoofmanne aan Taberer die versekering gegee dat hulle sou saamwerk en in opdrag van die regering 'n algehele neerlegging van wapens onder hulle mense sou bewerkstellig. Teen 19 September het 'n groot groep swartes reeds daaraan gehoor gegee en teen 29 September het feitlik almal wat wapens besit het, hulle reeds ingegee. Volgens Taberer het die inhandiging van wapens sy verwagtings oortref. Hy het selfs verneem van gevalle waar swart leiers opgetree het teen swartes wat versuim het om aan die opdrag gehoor te gee. 'n Totaal van 3 864 wapens is ingegee, waarvan die subkommissaris op Hammanskraal 2 623 in ontvangs geneem het. Die wapens is teen £6 291-3-0 gewaardeer, waarvan 'n bedrag van £4 055-7-6 uitbetaal is. Die gemiddelde waarde van die gewere het £1-14-0 elk beloop en die swartes was oor die algemeen baie tevrede met die vergoeding wat hulle daarvoor ontvang het. Vanweë hulle verbondenheid aan die plase was die swartes ietwat traag om hulle geld vir die wapens in ontvangs te neem.¹¹⁹

In sy verslag van 21 Februarie 1903, na sy besoek aan die distrikte van Pretoria en Heidelberg, het Taberer sy tevredenheid oor die ontneming van die swartes

---

¹¹⁸ TAB, War Office, 1882, S5/812, memo for the Lieutenant Governor by G.T. Lagden, Commissioner for Native Affairs, Johannesburg, 23.02.1903, p. 5.

¹¹⁹ *Ibid.*, letter H.M. Taberer, Native Commissioner Pretoria and Heidelberg Districts to the Secretary Native Affairs, 28.01.1903, pp. 13-14.

se wapens soos volg uitgespreek: “To have deprived the natives of their guns, at once useless and dangerous to them, was an admirable measure, and the sooner it is done in other parts of South Africa, the more will be assured of general prosperity uninterrupted by threats of rebellion on the part of native tribes, whose limited intellects are not able to grasp what constitutes a *casus belli* or to foresee the consequence of rebellion, but whose minds are turned to an undue estimation of their powers by the idea that the possession of thousands of obsolete and crude weapons constitutes an irresistible power.”¹²⁰

Die uitslag van die Anglo-Boereoorlog in die guns van die Britse regering het die toekomsverwagtinge van die swart bevolking in die subkontinent van Afrika beïnvloed. Veral artikel agt van die Vrede van Vereeniging, dat geen besluit oor die kwessie van die uitbreiding van politieke regte aan swartes geneem sou word alvorens selfregering nie in die voormalige republieke herstel is nie, het ‘n gees van optimisme onder die swart bevolking tot gevolg gehad. Dit het die beveiliging van belange en ‘n progressiewe toename van status en invloed in die Suid-Afrikaanse samelewing ingesluit. Daarby het hulle verwag dat ‘n Britse oorwinning tot meer politieke, opvoedkundige en handelsgeleenthede sou lei. Dit was veral lede van die swart elite wat die leiding geneem en hierdie aspirasies brandend gehou het.¹²¹ Soos reeds aangetoon, is die swartes wreed ontnugter wat betref hulle toekomsverwagtings.

Naoorlogse probleme, soos veral die moeilike bekombaarheid van swart arbeid, het die Heidelbergse blanke plaasboere se dringende aandag vereis. Volgens Taberer se verslag van 21 Februarie 1903 het ongeveer 12 000 swartes op

---

¹²⁰ TAB, British Bluebooks, Cd 1551, report by Native Commissioner, Pretoria and Heidelberg Districts, 21.02.1903, pp. 175-176.

¹²¹ Peter Warwick, *Black people and the South African War, 1899-1902*, pp. 163-164.

privaat eiendom in die Heidelbergdistrik gewoon.¹²² Hierdie syfer toon dat die Heidelbergse boere oor 'n beperkte hoeveelheid swart arbeid beskik het. *The Heidelberg News*, wat tydens die oorlog geen berig oor die swart konsentrasiekamp op die dorp gepubliseer het nie, het in 'n hoofartikel op 10 Oktober 1902 sy kommer oor hierdie swartes se gesindheid ten opsigte van arbeid soos volg uitgespreek: "The native concentration camps established during the war afforded conditions which, but for rather irksome restrictions, would have been as nearly the ideal of the native's heart as could be. His bread and his water were sure and there was no necessity for him to exert himself. He basked in the sunshine by day and slept none the less soundly by night and his rations were served out with the greatest regularity. But those days are past and yet we find that there are many 'boys' still living the same idleness. Any offer of work they smiled at but refuse ..."¹²³

Die skaarste aan swart arbeid kon ook aan die vooroorlogse wetgewing, wat oor die getal toelaatbare swart gesinne op blanke plase gehandel het, toegeskryf word. Die onbeperkte sametrekking van swartes op stukke grond het gevare ingehou en is deur wetgewing aan bande gelê. Nedersettings wat as toevlugsoorde vir diewe en rondlopers gedien het, het nie daartoe gedien om die "habits of industry in the native" te bevorder nie. Om die toeloop van plakkers hok te slaan, het die ZAR wetgewing deurgevoer wat die aantal swart gesinne op blanke plase tot vyf beperk het. Hierdie wetgewing het gou besware by die grondeienaars uitgelok, omdat vyf gesinne se arbeid heeltmal ontoereikend sou wees. Na die oorlog is hierdie wetgewing, ten spyte van 'n toename in plaaswerk as gevolg van die skaarste aan trekdiere, tot groot ergernis van die plaasboere

---

¹²² TAB, British Bluebooks, Cd 1551, report by Native Commissioner, Pretoria and Heidelberg Districts, 21.02.1903, p. 177.

¹²³ *The Heidelberg News*, hoofberig, 10.10.1902.

steeds toegepas. Die Britse regering moes van die onpaslikheid van hierdie wet oortuig word sodat die nodige wysigings aangebring kon word.¹²⁴

Die gebrek aan voldoende arbeid het intussen tot gerugte aanleiding gegee dat die invoer van Sjinese arbeiders ernstig oorweeg word. Hiermee kon die “Boeren Vergadering” van 2 Julie 1903 op Heidelberg hulle nie vereenselwig nie. Stemme het hierteen opgegaan en daar is verklaar dat die invoer van Sjinese tot ‘n verhoging van die nieblanke bevolking sou lei. Die vergadering het die mening gehuldig dat die swartes verplig moes word om te werk. Op hierdie wyse het die vergadering dit duidelik aan die regering laat blyk dat arbeid vir die plaasboere sowel as die mynmagnate ‘n absolute vereiste was, en sonder ‘n wet om die swarte tot arbeid te verplig, kon daar geen voorspoed in die land bestaan nie. Die vergadering het hierdie kwessie as so belangrik geag dat hulle die regering versoek het om die invoer van Sjinese arbeiders vir die myne uit te stel. Sodra verteenwoordigende bestuur ingestel is, sou die inwoners ‘n geleentheid gebied word om self oor so ‘n gewigtige saak te besluit. Uit hierdie optrede het dit duidelik geblyk dat hulle hul nie in hierdie opsig deur enige instansie of deur persone wat nie die behoeftes van die land verstaan het nie, sou laat lei nie.¹²⁵

In Heidelbergdistrik het die tekort aan arbeid na die oorlog ernstige afmetings aangeneem. In ‘n onderhoud met die *Natal Mercury* in September 1903 het H.P.F.Jansen van Rensburg, lid van die Wetgewende Raad, die erns van die probleem onder die aandag van die lesers gebring deur te verklaar dat “...we have absolutely no labour to work the farms...” Terselfdertyd het hy verwys na die swartes wat na die uitbetaling van hulle eise te onafhanklik geraak het en nie

---

¹²⁴ *Ibid.*, hoofberig, 31.10.1902.

¹²⁵ TAB, Leydsargief 200(3), *Transvaal Leader*, “Heidelberg Meeting”, 03.07.1903, native labour, p. 5; Leydsargief 209(1), The South African Press Bureau, “The great Boer meeting at Heidelberg.”

meer geneë was om werk te verrig nie.¹²⁶ *The Heidelberg News* het vyf maande na die vredesluiting in sy hoofberig die volgende kommentaar oor hierdie tendens gelewer: “A good many natives received such high pay in military service during the war that it is quite possible, though not very likely, that a number of them saved enough money to live in idleness for a few months after the declaration of peace.”¹²⁷ Warwick wys daarop dat van die swartes ‘n aantal jare na die oorlog as finansiëel onafhanklik kon voortbestaan.¹²⁸ Van Rensburg se gevolgtrekking dat “it is in the interest of the farmer that the labour question should be settled” is dus heeltemal begryplik.¹²⁹

Die invoer van Sjinese arbeiders om in die myne te werk, het wel die goedkeuring van sommige Heidelbergers, onder wie Van Rensburg, weggedra. Oud-veggeneraal P.R. Viljoen, eens mynkommissaris op Heidelberg, kon hom nie hiermee versoen nie en het ‘n brief oor die aangeleentheid aan die redakteur van *De Volkstem* gerig. Viljoen, wat die belange van die blanke bevolking vooropgestel het, het die redenasie dat die swartes deur die indiensneming van Sjinese op die myne gedwing sou word om vir die plaasboere te werk, weerspreek. Uit ondervinding het die blanke in Suid-Afrika geweet dat niks en niemand die swartes kon dwing om te werk nie. Daarby het die Afrikaner geweet dat die swarte met al sy vroue nie nodig gehad het om die hand uit die mou te steek nie tensy hy daartoe gedwing word deur hom vir die huur van sy woonplek te laat betaal. In teenstelling met die Boere, het die swartes onmiddellik na die oorlog kompensasië ontvang. Dit het die toestand verander. Voortaan moes die Boer “voor hen werken door hunne landerye om te ploegen, ten einde wat geld te

---

¹²⁶ TAB, Leydsargief 202(4), 1903/1904, *Natal Mercury*, “A plain talk with Mr. H.P. van Rensburg, M.L.C.”, 04.09.1903, p. 3.

¹²⁷ *The Heidelberg News*, hoofberig, 10.10.1902.

¹²⁸ Peter Warwick, *Black people and the South African War, 1899-1902*, p. 167.

¹²⁹ TAB, Leydsargief 202(4), 1903/1904, *Natal Mercury*, “A plain talk with Mr. H.P. van Rensburg, M.L.C.”, 04.09.1903, p. 3.

verdienen voor de levensbehoeften van een gezin dat nagenoeg van gebrekkig krepeert.” As die swarte sy £2 per vrou betaal het, waarvoor hy twee sakke mielies verkoop het, en ook nog ‘n paar komberse aangeskaf het, kon hy sonder om te werk ‘n jaar sonder enige sorg voortbestaan. Viljoen het by sy sienswyse volstaan dat die invoer van ander arbeiders nie die swarte tot vrywillige werk sou dwing nie.¹³⁰

Die burgers van die voormalige republieke het na die oorlog in ‘n onbenydenswaardige posisie verkeer. Polities gesproke was hulle magteloos. Toe die Politieke Sekretaris in ‘n stadium wou weet waarom die burgers nie ‘n sienswyse oor die kwessie van Sjiniese arbeiders uitgespreek het toe hulle gevra is om dit te doen nie, het Viljoen soos volg gereageer: Die burgers het streng by die bepalings van Vereeniging gehou deur hulle kans tot met die toekenning van selfbestuur af te wag. Daarna sou hulle met hulle volksverteenwoordigers samesprekings voer. In hierdie stadium kon hulle in die allerdringendste gevalle slegs protesteer, aangesien hulle oor geen stem in die landsregering beskik het nie.¹³¹

Ten spyte van alle besware is daar in 1904 met die invoer van Sjiniese arbeiders begin. Hulle getalle het toegeneem en teen Januarie 1907 was daar 57 828 Sjiniese arbeiders in die myne werksaam. Hulle was kontraktueel verplig om vir drie jaar ongeskoolde arbeid in die myne te verrig en die kontrakte kon verleng word. Die openbare mening plaaslik en in die buiteland het egter daartoe bygedra dat die dienskontrakte nie hernieu is nie. Daarby het swak oeste in die swart tuislande tot ‘n grootskaalse terugkeer van swart werkers na die goudmyne gelei. Na die toekenning van selfbestuur aan die Transvaalkolonie in 1906 is

---

¹³⁰ TAB, Leydsargief 203(3), 1903/1904, *De Volkstem*, brief P.R. Viljoen aan redakteur van genoemde koerant, 21.02.1904, pp. 1-2.

¹³¹ *Ibid.*, p. 2.

daar in Julie 1907 met die repatriasie van Sjinese arbeiders begin en in 1910 was slegs 305 van hulle nog in die goudmyne werkzaam.¹³²

Die algemene blanke opvatting tydens die vergadering op Heidelberg in Julie 1903 was dat Suid-Afrika “should be kept a white man’s land.” Die snel veranderde toestande het egter weldra bewys dat daardie sienswyse nie die toets van die tyd deurstaan het nie. Heidelbergdistrik se belangrikste naoorlogse ekonomiese aktiwiteit op arbeidsgebied was die landbou. In teenstelling met die goudmynbedryf op Nigel, wat werk aan ‘n beperkte aantal swartes gebied het, het die landboubedryf ‘n groot tekort aan swart arbeiders ondervind. Generaal Louis Botha het die belangrikheid van arbeid vir die mynbou ingesien en saamgestem dat die myne in hierdie opsig gehelp moes word. Gevolglik was hy ten gunste van wetgewing “which deal effectually with the natives we have in such numbers in this country before importing Chinese. Even if the Chinese worked the mines and left the natives to the farmers, they would not be much good to them unless the laws were good.”¹³³

Hieruit blyk dit dat die blanke gemeenskap, en veral die Afrikaner, ten opsigte van die kwessie van werkverskaffing eerder die swartes se ekonomiese belange deur wetgewing sou beskerm as om die invoer van Sjinese werkers om ongeskoolde arbeid te verrig, goed te keur. So ‘n sienswyse is dan ook begryplik, omdat baie van die Heidelbergse plaasboere en die swartes van kindsbeen af naas mekaar op die plase bestaan het.

Blank en swart het baie in hierdie uitputtende oorlog verloor. Die burgers het die einde van twee vrye Republieke en die verlies van hulle kosbare onafhanklikheid beleef. Die swartes, aan die ander kant, is wreed ontnugter wat betref hulle verwagtinge. Onder andere sou die verkryging van grond en die toekenning van

---

¹³² A.L. Müller (red.), *Die ekonomiese ontwikkeling van Suid-Afrika*, p. 215.

¹³³ *The Heidelberg News*, “The Dutch Meeting”, 03.07.1903.

stemreg bykans 'n honderd jaar sloer. Die blanke en swart konsentrasiekampe op Heidelberg, sowel as die drie swart kampe in die distrik, het hulle offers in die vryheidstryd gebring. Die geestelike letsels wat siekte, lyding, dood en armoede in die konsentrasiekampe op hulle gelaat is, het nog lank na oorlog voortbestaan. Die burgers wat oor die nodige geesteskrag beskik het, het binne 'n redelike tyd na die toekenning van selfbestuur in 1906/1907 hierdie terugslae verwerk, bokant hulle armoedige bestaan uitgestyg en in 1961 staatkundige vervulling met republiekwording bereik. Die verwesenliking van die swartes se politieke ideale sou langer duur – dit het eers in 1994 gebeur.